

ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო
უნივერსიტეტი
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი
ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოლოგიის დეპარტამენტი
ხელნაწერის უფლებით

ზურაბ ნაგერვაძე

მაჭახლის ხეობის ისტორიულ არქეოლოგიური ასპექტები

სპეციალობა: საქართველოს ისტორია

ისტორიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის
მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაციის

ავტორეფერატი

ბათუმი

2022

სადისერტაციო ნაშრომი შესრულებულია ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის ისტორიის არქეოლოგიისა და ეთნოლოგიის დეპარტამენტში.

სამეცნიერო ხელმძღვანელები:

ბიჭიკო დიასამიძე ■
პროფესორ ემერიტუსი;
ოთარ გოგოლიშვილი
პროფესორი, ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოლოგიის დეპარტამენტი.

შემფასებლები:

ნუგზარ მგელაძე
პროფესორი, ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოლოგიის დეპარტამენტი;

თამაზ ფუტყარაძე
ასოცირებული პროფესორი, ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოლოგიის დეპარტამენტი;

გოდერძი ვაჭრიძე
ასოცირებული პროფესორი ქუთაისის აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოლოგიის დეპარტამენტი;

სადისერტაციო ნაშრომის დაცვა შედგება 2022 წლის ..... იანვარს ..... საათზე, ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის სადისერტაციო საბჭოს სხდომაზე. მისამართი: ქ. ბათუმი, ნინოშვილის ქუჩა, N35, აუდიტორია N

სადისერტაციო ნაშრომის გაცნობა შესაძლებელია ბსუ ბიბლიოთეკაში და ამავე უნივერსიტეტის ვებ-გვერდზე (www.bsu.edu.ge).

სადისერტაციო საბჭოს მდივანი პროფესორი.

მაია კიკვაძე

საკვლევი თემის აქტუალობა: მაჭახლის ხეობა აჭარის ერთ-ერთი ხეობაა, რომელიც ჩვენი ქვეყნის უკიდურეს სამხრეთ-დასავლეთით მდებარეობს. იგი უშუალოდ ესაზღვრება თურქეთის რესპუბლიკას. ხეობა საუკუნეთა მანძილზე მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა საქართველოს ისტორიაში, რასაც თვალნათლივ ცხადყოფს ის სტრატეგიული დანიშნულების ობიექტები (ციხეები, ქვის თაღოვანი ხიდები), რომლებიც ხაზს უსვამს მაჭახლის ხეობის განსაკუთრებულ სტრატეგიულ მნიშვნელობას. როგორც ჩანს ხეობა აქტიური მაგისტრალი უნდა ყოფილიყო გაერთიანებული საქართველოს პერიოდში და, უფრო ადრეც, თუ პარალელს გავავლებთ ტაო-კლერჯეთის დიდ სამონასტრო მშენებლობასთან მაჭახლის ხეობაზე გამავალი გზა ერთ-ერთი უმოკლესი გზა უნდა ყოფილიყო ტაო-კლარჯეთიდან, შავშეთის გავლით შავ ზღვასთან დასაკავშირებლად.

მაჭახლის ხეობა XVI საუკუნიდან 1877-1878 წლების რუსეთ-ოსმალეთის ომამდე ოსმალეთის შემადგენელი ნაწილი იყო, შემდგომ, რუსეთის იმპერიის იურისდიქციაში ერთიანი საქართველოს სივრცეს დაუბრუნდა, მაგრამ უგზობობისა და მკაცრი რელიეფის გამო ხეობა შეუსწავლელი დარჩა. საბჭოთა წყობილების დამყარების შემდეგ იწყება ხეობის ათვისება: გაიყვანეს გზები, იხსნება კოლექტივები, სკოლები, ქობ-სამკითხველოები, მაგრამ ხეობის დეტალურად ისტორიული შესწავლა დღემდე არ მომხდარა (თუ არ ჩავთვლით პროფესორ ნოდარ კახიძის წიგნს „მაჭახლის ხეობა“).

მაჭახლის ხეობა მდიდარია ტრადიციებით, მატერიალური კულტურის ძეგლებით, ფოლკლორით, სოციალური ურთიერთობით, სულიერი კულტურითა და ლოკალური თვისებებით. ამ ყოველივეს ნათლად გამოხატავს ის მატერიალური კულტურული ძეგლები, რომელიც მრავლად არის შემორჩენილი ხეობაში. ამ ძეგლებმა საუკუნეების ქარიშხალს გაუძლო და თითოეული ცხადად ასახავს იმ დიდ წარსულს, რომელიც ჩვენმა მაჭახლეებმა წინაპრებმა განვლეს. ამ ძეგლებში აისახა მაჭახლელი ხელოსნების დიდი ნიჭი და ოსტატობა. ხეობაში არსებული მატერიალური

კულტურის ძეგლები (ციხეები, ქვის თაღოვანი ხიდები, საწნახელები, მარნები, საცხველები, ნაეკლესიარები, მეჩეთები) აუცილებელ შესწავლას საჭიროებს.

მაჭახლის ხეობამ სხვა ხეობებისა თუ კუთხეების მსგავსად ეტაპობრივად გაიარა ისტორიის ყველა ის ციებ-ცხელება, და თამამად შეიძლება ითქვას სხვებთან შედარებით მეტადაც იწვნია, რაც განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია: ცარიზმის პერიოდში გამოწვეული მუჰაჯირობა, პირველი მსოფლიო ომის სიმწარე, რასაც მეორე მუჰაჯირობა მოჰყვა, კომუნის პერიოდში წარმოებული დევნა, გასახლება-გადასახლებები, მეორე მსოფლიო ომით გამოწვეული სიძნელეები და მეოცე საუკუნის 90-იანი წლების სიდუხჭირე. უნდა ითქვას, რომ ამ ქრონიკის ყოველი ფურცელი საჭიროებს გაშუქებას.

XXI საუკუნეში საქართველოში მომხდარმა ცვლილებებმა - ქვეყნის განვითარებამ, ევროპასთან დაახლოებამ, ტურიზმის განვითარებამ, მნიშვნელოვნად გაზარდა მაჭახლის ხეობის მიმართ დაინტერესება. ხეობას სეზონურად მრავალი ტურისტი, თუ დამსვენებელი სტუმრობს მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყნიდან. ხეობის ისტორია და მატერიალური კულტურის ძეგლები მთავარ პროდუქტს წარმოადგენს და აუცილებელი ატრიბუტია ტურიზმის განვითარებისათვის, რომელიც მაჭახლის ხეობის ძირითადი შემოსავლის წყაროა.

ჩვენი მიზანია სრულად იქნეს შესწავლილი მაჭახლის ხეობის ისტორია და დაინტერესებულ პირებისათვის ნათლად იქნეს წარმოჩენილი. ამისათვის აუცილებელია მაჭახლის ხეობის წარსულის დეტალური შესწავლა და კომპლექსური დახასიათება.

ნაშრომის მეცნიერული სიახლე იმაში მდგომარეობს, რომ ჩემს მიერ შესწავლილ იქნა თითქმის ყველა ის ისტორიული წყარო, რომელმაც ჩვენამდე მოაღწია, ერთიან კონტექსტში ქრონოლოგიურად იქნა დალაგებული, ამავდროულად ჩემს მიერ შესწავლილ იქნა ის საარქივო მასალები, რომლებიც აქამდე არ ყოფილა შესწავლილი. საარქივო მასალათა დეტალურად შესწავლამ საშუალება მომცა მეტ-ნაკლები

სიზუსტით ქრონოლოგიურად დამელაგებინა მაქახლის ხეობაში მიმდინარე სიახლეები: თემისა და სასოფლო საბჭოების შექმნის პროცესი; სკოლების, კლუბების, ქობ-სამკითხველოებისა და სამედიცინო პუნქტების დაარსება; ტოზებისა და კოლმეურნეობების ჩამოყალიბება; საავადმყოფოსა და მუზეუმის დაარსება; ხეობაში განვითარებული სხვადასხვა მიმდინარე პროცესები და სიახლეები. ასევე საარქივო მასალებზე დაყრდნობით შევძელით მეტ-ნაკლები ქრონოლოგიური სიზუსტით დაგველაგებინა აღნიშნულ დაწესებულებებში მომუშავე პერსონალი.

კვლევის მეთოდები: წინამდებარე ნაშრომში, რომელიც ძირითადად ეყრდნობა საარქივო მასალებს, გამოყენებულია, სხვადასხვა მეცნიერ-ისტორიკოსთა ნაშრომები და სტატიები, მოგზაურ-მკვლევართა და რუს სამხედრო კორესპონდენტთა ჩანაწერები, ნარატიული წყაროები, ხეობაში წარმოებული ექსპედიციების ჩანაწერები.

უპირველეს ყოვლისა მოძიებულ იქნა საკვლევ თემასთან დაკავშირებული წყაროები. მასალათა მოძიების შემდგომ დავიწყე ნაშრომის წერა, შემუშავებულ იქნა ნაშრომის შინაარსი, რომლის მიხედვითაც მოხდა ნაშრომის დამუშავება პერიოდებისა და მნიშვნელოვანი მოვლენების მიხედვით, რომელთაც ნაშრომში მიემდგვნა ცალკეული თავები. ყველაზე მნიშვნელოვანი მეთოდი, რომელიც ჩემს მიერ კვლევის დროს იქნა გამოყენებული არის ფაქტების ქრონოლოგიურად დალაგება, რათა კვლევის დროს არ იქნეს დარღვეული მოვლენათა თანმიმდევრობა.

ნაშრომის თეორიული და პრაქტიკული მნიშვნელობა: ჩემს მიერ წარმოდგენილი სადისერტაციო ნაშრომი მნიშვნელოვან და საინტერესო წყაროს წარმოადგენს იმ პირთათვის ვინც აჭარისა და ზოგადად სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიული კვლევითა და შესწავლითაა დაინტერესებული. გარდა ამისა საინტერესო მასალას წარმოადგენს იმ მკვლევართათვის ვინც ახორციელებს აჭარის ხეობების უძველესი საკომუნიკაციო საშუალებების (შიდა სამიმოსვლო გზების) შესწავლას, დაინტერესებულია მუჰაჯირობისა და აჭარაში პირველი მსოფლიო ომით გამოწვეული პრობლემებით, განათლებისა და კულტურის

საკითხებით, საბჭოთა პერიოდით. ასევე მოცემული სადისერტაციო ნაშრომი მნიშვნელოვან გზამკვლევს წარმოადგენს მაჭახლის ხეობით დაინტერესებულ პირთათვის.

საკითხის შესწავლის ისტორია: მიუხედავად იმისა, რომ მაჭახლის ხეობის შესახებ ცარიზმის პერიოდამდე წერილობითი წყაროები არ მოგვეპოვება, ამასთან დაკავშირებით ინფორმაციას ვღებულობთ იმ მატერიალური კულტურის ძეგლებიდან, რომლებიც მრავლად გვხვდება ხეობაში.

რაც შეეხება წერილობით წყაროებს ჩემს მიერ ძირითადად გამოყენებულ იქნა ქართული და რუსული წყაროები და ლიტერატურა. ნაწილი მათგანი უშუალოდ დაკავშირებული იყო საკვლევ თემასთან, უმეტესობას კი, მართალია პირდაპირი კავშირი არ ჰქონდა, თუმცა კვლევის პროცესში საკმაო ინფორმაცია მოგვცა.

საკვლევი ობიექტი საჭიროებდა რამოდენიმე მიმართულებით კვლევას, რადგანაც ხეობაში მიმდინარე მოვლენები ითვალისწინებდა სხვადასხვა პერიოდისა და დარგის კვლევას - როგორც ისტორიული, ასევე არქეოლოგიური მიმართულებითაც. მოვიძიეთ, შევისწავლეთ და სათანადოდ დავამუშავეთ თითქმის ყველა ის წყარო, ლიტერატურა, თუ სტატია, რომელშიც გაშუქებული იყო საკვლევი ობიექტი. ამავდროულად, პარალელურად ვმუშაობდი საარქივო დოკუმენტებზე და უნდა ითქვას, რომ საკმაო რაოდენობის საინტერესო მასალები დაგროვდა, რამაც საშუალება მომცა მეტ-ნაკლები სიზუსტით ქრონოლოგიურად დამელაგებინა ყველა ის მნიშვნელოვანი მოვლენა, რომელიც საკვლევ ობიექტთან იყო დაკავშირებული.

დისერტაციაზე მუშაობის დროს მნიშვნელოვან წყაროდ იქცა პროფესორ ნოდარ კახიძის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ნარკვევი „მაჭახლის ხეობა“. წიგნში მოკლედ არის გადმოცემული მაჭახლის ხეობის წარსული, ძირითადი აქცენტი კეთდება საბჭოთა პერიოდზე, გაშუქებულია კოლექტივიზაციის პროცესი, განათლების საკითხები - სკოლებისა და ქოხ-სამკითხველოების დაარსება, კულტურული აღმავლობა.

განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით ინფორმაცია მივიღეთ სამეცნიერო-პოპულარულ ჟურნალ „მაჭახელი“-ს სხვადასხვა ნომრებში დაბეჭდილი სტატიებიდან. ჟურნალში დაბეჭდილი სტატიები მოიცავს მაჭახლის ხეობაში არსებულ ყველა დარგს და მნიშვნელოვან ინფორმაციას გვაწვდის.

კვლევისათვის საინტერესო მასალას წარმოადგენს იმ მოგზაურ მკვლევართა ჩანაწერები, რომლებიც პერიოდულად სტუმრობდნენ მაჭახლის ხეობას: გიორგი ყაზბეგი, ზაქარია ჭიჭინაძე, აპოლონ წულაძე, სოლომონ ასლანიშვილ-ბავრელი, ევლია ჩელები, ვალერიან ლისოვსკი, ალექსანდრე ფრენკელი და სხვა.

კვლევისათვის საინტერესო წყაროს წარმოადგენს ის ანგარიშები, ხელნაწერები და მატრიანები, რომლებიც ჩვენს მიერ იქნა შესწავლილი.

საკვლევი ობიექტის შესწავლისას მნიშვნელოვანი ინფორმაცია მოგვცა საგაზეთო სტატიებმა („ივერია“, „დროება“, „კვალი“, „საქართველო“), სადაც ნათლად იქნა გაშუქებული ცარიზმის რეალური მიზნები, მუჰაჯირობის პროცესები, მაჭახლელთა გასაჭირი, პირველი მსოფლიო ომისა და მეორე მსოფლიო ომის სიმწარე და სირთულეები, განათლების წყურვილი და სწრაფვა აღმავლობა განვითარებისაკენ და მრავალი სხვა საინტერესო ინფორმაცია.

მნიშვნელოვან წყაროს შეიცავს იმ ისტორიკოსთა და მეცნიერ-მკვლევართა შრომები, რომლებიც მუშაობენ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს შესწავლის საკითხებზე (ა. კახიძე, ბ. დიასამიძე, ნ. კახიძე, ო. თურმანიძე, შ. მამულაძე და სხვ.). ბოლო პერიოდში მაჭახლის ხეობაში წარმოებულმა ისტორიულ-არქეოლოგიურმა ექსპედიციებმა მრავალი სიახლე შეგვძინა. ხეობის მეცნიერული შესწავლა დღესაც აქტუალურად მიმდინარეობს.

ნაშრომის აპრობაცია: ნაშრომმა წარმატებით გაიარა აპრობაცია ბსუ ისტორიის არქეოლოგიისა და ეთნოლოგიის დეპარტამენტში 2021 წლის 27 ივლისს. ნაშრომის

ცალკეული ნაწილი სტატიების სახით გამოქვეყნდა სამეცნიერო ჟურნალებში, წაკითხული იქნა სამეცნიერო საერთაშორისო კონფერენციაზე.

ნაშრომის სტრუქტურა: ნაშრომი შედგება შესავლის, ოთხი თავის, 13 პარაგრაფისა (რომლებიც ჩაშლილია მცირე ქვეპარაგრაფებად) და დასკვნისაგან. თან ერთვის გამოყენებული წყაროებისა და სამეცნიერო ლიტერატურის სია.

შესავალი: შესავალში მიმოხილულია საკვალიფიკაციო თემის შესწავლის მდგომარეობა, აქტუალობა, მიზნები და ამოცანები, ნაშრომის თეორიული და მეთოდოლოგიური საფუძვლები, წინაპლანზე წამოწეულია ის მეცნიერული სიახლეები, რომელიც ხაზს უსვამს ნაშრომის აქტუალობას. ასევე შესავალ ნაწილში დიდი ყურადღება ეთმობა იმ წყაროებისა და ლიტერატურის მნიშვნელობას რომელიც გამოყენებული იქნა სადისერტაციო ნაშრომზე მუშაობის დროს.

თავი I. მაჭახლის ხეობის გეოგრაფიის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ძეგლების მოკლე მიმოხილვა.

§ 1, მაჭახლის ხეობის გეოგრაფიული მდებარეობა, ისტორიული გეოგრაფია, საზღვრები, ურთიერთობა მეზობელ მხარეებთან (აჭარა, შავშეთი).

მაჭახლის ხეობა მდებარეობს საქართველოს უკიდურეს სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, რომელზეც გადის საქართველო-თურქეთის გამყოფი სახელმწიფო საზღვარი. ხეობა მთელ სიგრძეზე გასდევს მდინარე მაჭახელას, რომელიც სათავეს იღებს კარჩხლის მთებიდან და უერთდება მდინარე ჭოროხს. მისი განსაკუთრებულობა იმაში მდგომარეობს, რომ სხვა ხეობებისაგან განსხვავებით ხეობის დასაწყისი (ხეობაში შესასვლელი) ვიწროა და ზემოთ ფართოდ იშლება.

მაჭახლის ხეობაში შედის ათი სოფელი: სინდიეთი, ქედქედი, აჭარისაღმართი, სკურდიდი, ცხემლარა, ქვედა ჩხუტუნეთი, ზედა ჩხუტუნეთი, ჩიქუნეთი, ქვედა ქოქოლეთი და ზედა ქოქოლეთი. სოფლები მდინარე მაჭახელას მარჯვენა და მარცხენა

კალთებზეა განლაგებული მარჯვენა კალთაზე - სინდიეთი, აჭარისაღმართი, ცხემლარა, ჩიქუნეთი, ქვედა ქოქოლეთი, ზედა ქოქოლეთი. მარცხენა კალთა - ქედქედი, აჭარისაღმართი (აჭარისაღმართი ორივე კალთაზეა განლაგებული), სკურდიდი, ქვედა ჩხუტუნეთი, ზედა ჩხუტუნეთი.

ხეობა გამოირჩევა თვალწარმტაცი ბუნებით, ფლორისა და ფაუნის მრავალფეროვნებით, შიდა ხეებისა და პატარა ღელეების სიმრავლით.

მაჭახლის სახელწოდების წარმომავლობა აქამდე არ არის დადგენილი, სავარაუდოდ იგი უნდა მომდინარეობდეს ტომის სახელიდან. ამის ანალოგს წარმოსაგენს შავშეთი და კლარჯეთი. „სამცხე საათაბაგოს მღვდელმთავართა სამრევლოს აღწერაში“ მაჭახელი „მიჭიხიანის“ სახელითაა მოხსენიებული, რომელიც მტბევარის (ტბეთის) სამწყსოში შედიოდა.

საუკუნეთა განმავლობაში მაჭახელი იცვლიდა საზღვრებს - ხან შავშეთის იურისდიქციაში შედიოდა, ხანაც - აჭარის. ამიტომაც საკმაოდ რთულია ისტორიული გეოგრაფიის ზუსტი დადგენა.

უძველესი დროიდან VIII საუკუნემდე მხოლოდ ვარაუდების გამოთქმა შეიძლება თუ რომელი კუთხის შემადგენლობაში შედიოდა მაჭახლის ხეობა. VIII საუკუნიდან მაჭახელი კლარჯეთის შემადგენლობაშია, ხოლო X საუკუნედან აჭარის შემადგენელი ნაწილია, რომელიც ქართლის ერთ-ერთ საერისთავოს წარმოადგენდა.

1550 წლის 8 დეკემბერს ტრაპიზონის ბეგლარბეგის მუსტაფა ფაშას მეორე ლაშქრობის (რომელიც გონიოს ლაშქრობის სახელწოდებითაა ცნობილი) დროს მაჭახლის ხეობა ოსმალთა მფლობელობაში აღმოჩნდა, რასაც მოყვა დაპყრობილი ტერიტორიების ოსმალურ ადმინისტრაციულ ერთეულებად - ვილაიეთებად და სანჯაყებად დაყოფა. 1556 წლიდან მაჭახლის სანჯაყი არზრუმის საბეგლარბეგოს შემადგენლობაში მოექცა, ხოლო 1609-1631 წლებში - ჩილდირის საბეგლარბეგოს

შემადგენელი ნაწილია. 1828-1829 წლებში რუსეთ-თურქეთის ომის წინ ახალციხის საფაშო 24 სანჯაყად იყოფოდა, რომელთაგან ერთ-ერთი მაჭახელი იყო.

1877-1878 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის შემდეგ, მაჭახლის ხეობა რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში აღმოჩნდა - აჭარის ოკრუგის შემადგენლობაში.

მაჭახლის ხეობას ოდითგანვე მჭიდრო ურთიერთობა აკავშირებდა მეზობელ მხარეებთან, რომელსაც ცხადად მოწმობს ხეობაზე გამავალი გზების მნიშვნელობა და ქვის თაღოვანი ხიდების სიმრავლე. შავშეთის მხარის მოსახლეობა, სწორედ მაჭახლის ხეობაზე გამავალი გზით უკავშირდებოდა ბათუმს. ეს გზა სხვა გზებთან შედარებით უმოკლესი იყო, თუმცა რთული და ხიფათით აღსავსე, ჯერ თავისი რელიეფით და ვიწრო გზებით და ამავდროულად მარცვითა და ყაჩაღობით ცნობილი მაჭახლელი ავაზაკებით.

მაჭახლის ხეობას მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდა როგორც ზემო, ასევე ქვემო აჭარასთან (ბათუმის ზღვისპირეთთან), თუმცა, უნდა ითქვას, რომ მაჭახლის ხეობა თავისი ტრადიციითა და კულტურით, მცხოვრებთა აღნაგობით, ჩაცმულობით, ცხოვრების წესით, მიწის დამუშავების კულტურით, ეთნოგრაფიულად უფრო აჭარის შემადგენელი ნაწილია, ვიდრე სხვა რომელიმე მხარისა, მიუხედავად სხვადასხვა მოსაზრებათა გამო ამ ხეობის მათთან ადმინისტრაციულად მიერთებისა.

§ 2 მაჭახლის ხეობის უძველესი დასახლებები, ტოპონიმები, ხეობის ძველმოსახლეთა გვარები.

მაჭახლის ხეობა ოდითგანვე მჭიდროდ დასახლებულ ადგილს წარმოადგენდა. მოსახლეობა უმთავრესად მთიან ზოლში ყოფილა დასახლებული, ამას ცხადლივ მოწმობს ის ნასახლარები, რომელიც მრავლად არის ნაპოვნი მაჭახლის ხეობაში (სკურდიდი, აჭარისაღმართი, სინდიეთი).

მაჭახლის ხეობის დასახლებებთან დაკავშირებით საინტერესო წყაროს გვაწვდის „ტბეთის სულთა მატთან“, სადაც დაცულია ცნობები იმ შემომწირველთა შესახებ, რომლებმაც მოილოცეს ტბეთის ტაძარი და შესაწირავი გაიღეს ტბეთის

ტაძრისათვის. მატიანეში მოყვანილია შემომწირველთა გვარები, სოფლები, ადგილთა სახელები (ტოპონიმები), რომელიც საინტერესო წყაროს წარმოადგენს ჩვენთვის.

„ტბეთის სულთა მატიანეში“ მოხსენიებული გეოგრაფიული ადგილების დიდი ნაწილი მაჭახლის ხეობაში მდებარეობს. მაჭახლის ხეობა ამჟამად ორადაა გაყოფილი. ერთი ნაწილი, წოდებული ზედა მაჭახელად, მოქცეულია თურქეთის ფარგლებში. მასში შედის სოფლები: ხერთვისი, აკრია, მინდიეთი, ქვაბითავი, ზედვაკე და ეფრატი (ეფერატი). მატიანეში მოხსენიებული სოფელი კილნათი (კირნათი), მეოცე საუკუნის ოციან წლებამდე მაჭახლის ხეობის ნაწილი იყო, როგორც სხვა დანარჩენი სოფლები: ქვედა ხერთვისი, მაჭახლისპირი, მილისი, ნამლისევი, უჩხითი, გვარა, მალლაკონი, ჭალახმელა.

მატიანეში მოხსენიებულ ზოგიერთ გეოგრაფიულ ადგილებში ამჟამად ვხვდებით ტოპონიმებსა და მიკროტოპონიმებს (უმთავრესად სოფლის ცალკეულ უბნებს), რომლებიც წარმოდგენილია ძველის მოსახსენიებლებში აღნიშნული გვარებიდან.

მეთვრამეტე საუკუნის ბოლოსათვის მაჭახლის კაზაში შედიოდა 26 სოფელი, 1313 მოსახლე 4485 მცხოვრებით. მაჭახლის კაზას გააჩნდა 29 ჯამე, 32 მექთებე, 2 საყავე, 21 დუქანი, 99 წყლის წისქვილი, ხოლო თანზიმათის შემდგომ მაჭახელში, რომელიც არჰავეს საკაიმაკამოს მთავარ დასახლებას წარმოადგენდა, შედიოდა 25 სოფელი 9500 მცხოვრებით.

მაჭახლის ხეობის სოფლებისა და დასახლებების შესახებ ინფორმაციას გვაწვდის მაჭახლის ხეობის საპოლიციო უბნის უფროსი დავით წერეთელი, რომელიც 26 სოფელს ითვლის: 1) მაჭახლისპირი, 2) სინდიეთი, 3) აჭარის-აღმართი, 4) ცხამლალა, 5) ჩიკუნელი (ჩიქუნეთი), 6) ხერთვისი, 7) მინდიეთი, 8) აკრია, ესენი არიან მაჭახელას წყლის მარჯვენა ქედზედ. მარცხენა ქედზედ: 9) კობალეთი, 10) კინათი, 11) გვარა, 12) ქედ-ქედი, 13) ჭანევრი, 14) ქვედა ჩხუტუნეთი, 15) ზედა ჩხუტუნეთი, 16) გორგაზეთი, 17) საფუთკრეთი, 18) ზედა-ვაკე, 19) ეფრატი, 20) ქვაბის თავი. მეორე

გვერდზე მარჯვენა ქედისა აჭარის წყლისკენ: 21) ქვედა-ხერთვისი, 22) მაღლა-კონი, 23) ჭალახმელა, 24) უჩხეტი, 25) მელესი და 26) ნამელისევი. დ. წერეთლის ინფორმაციით, 1878 წლის სექტემბრის ბოლოსათვის მაჭახლის ხეობის სოფლებში სულ 1409 კომლი ყოფილა.

ჯიფორდ პალგრევი მაჭახლის ხეობაში 26 სოფელს ასახელებს, 1 908 კომლით. მისი ცნობით მოსახლეობის საერთო რაოდენობა 7 910 სულს შეადგენდა.

1873 წლის სტატისტიკური მონაცემებით მაჭახლის კაზაში ირიცხებოდა 4 785 სული.

მაჭახლის ხეობა მდიდარია ტოპონიმებით, სოფლები, რომლებიც მაჭახლის ხეობაში შედის იყოფა უბნებად, ხოლო უბნები სხვადასხვა დასახელების ადგილებად (ტოპონიმებად და მიკროტოპონიმებად).

აქაურ ტოპონიმებთან დაკავშირებით, თავისი დროისათვის საკმაოდ ნაყოფიერი შრომა ჩაატარეს პროფესორებმა იური სიხარულიძემ და რამაზ სურმანიძემ. რამაზ სურმანიძეს ძირითადად ყურადღება გამახვილებული აქვს ქრისტიანული ძეგლების ტოპონიმიკაზე, ხოლო იური სიხარულიძის მაჭახელთან დაკავშირებით მოყვანილი ინფორმაცია მწირია.

ნაშრომზე მუშაობისას ჩემს მიერ იქნა დამუშავებული 150-მდე ტოპონიმი, რომლებიც იქნა დალაგებული სოფლებისა და წარმომავლობა-დანომწილების მიხედვით, რომელიც დღევანდელ ტოპონიმიკაში საინტერესო მასალას წარმოადგენს.

მაჭახლის ხეობის ძველმოსახლეთა გვარების შესახებ პირველად წყაროს „ტბეთის სულთა მატთანე“ წარმოადგენს ამაზე ძველი წერილობითი წყარო დღემდე არ გაგვაჩნია. წყაროში მოყვანილი შემომწირველთა გვარების ფონზე შეგვიძლია გარკვეული ინფორმაცია მოგაწოდოთ ამ საკითხთან დაკავშირებით. მატთანე ძირითადად მაჭახლის ხეობის ხუთი სოფლის - ჩიქუნეთის, ჩხუტუნეთის (ქვემო მაჭახელი), ეფრატის, ზედვაკის, ხერთვისის (ზემო მაჭახელი) შემომწირველებს

ჩამოთვლის. წყაროში ყველაზე მრავლად წარმოდგენილია ძე-ზე დაბოლოებული გვარები, შემდეგ ეთ-სა და შვილზე, უფრო იშვიათადაა: ურ-ი, ელი-ი, ულ-ი და სხვა სუფიქსებით ნაწარმოები გვარები. ხშირად ერთი და იგივე გვარი სხვადასხვა წარმოებითაა მოცემული.

გვარებთან დაკავშირებით ასევე მნიშვნელოვან ინფორმაციას გვაწვდიან ზაქარია ჭიჭინაძე, დავით წერეთელი, პროფესორი ნოდარ კახიძე.

§ 3 ხეობის მოკლე ისტორიული მიმოხილვა, კომუნიკაციის საშუალებები და მატერიალური კულტურის ძეგლები.

მაჭახლის ხეობაში უძველესი ცხოვრების კვალი გვიან ბრინჯაოს ხანიდან ჩანს. თავისი გეოგრაფიული მდებარეობით მაჭახელი მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს, უპირველეს ყოვლისა, ჭოროხის ხეობის მხარის ეკონომიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში. ამაზე მიგვანიშნებს ის მატერიალურ-კულტურული ძეგლები (ქვის თაღოვანი ხიდები, ციხეები, ნასახლარები თუ სხვადასხვა სამეურნეო დანიშნულების იარაღები), რომლებიც ხეობაში მრავლადაა წარმოდგენილი.

ქართულ საისტორიო წყაროებში მაჭახლის ხეობა მიჭიხიანის სახელწოდებით გვხვდება და კონკრეტულად მასზე ძალზე ცოტა ცნობაა შემონახული. ამის ერთ-ერთ მთავარ მიზეზად შეიძლება ჩაითვალოს ის, რომ მაჭახლის ხეობა ცალკე მხარედ არ ითვლებოდა და მას შავშეთის ნაწილად მიიჩნევდნენ.

მაჭახლის ხეობა ოდითგანვე მესხეთის ნაწილი იყო. X საუკუნეში იგი სამხრეთ და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს სხვა ტერიტორიებთან ერთად ერთიანი ქართული მონარქიის ფარგლებში შედიოდა. სწორედ მესხეთის ინიციატივით განხორციელდა შემდგომში საქართველოს გაერთიანება. მაჭახელი ეპარქიულად მტბევარის სამწყსოს იურისდიქციაში შედიოდა. ამასთან დაკავშირებით ცნობებს გვაწვდის „ტბეთის სულთა მატთანე“ , ხელნაწერი დოკუმენტი, რომელიც ყველაზე

ძველი წერილობითი წყაროა, რომელმაც ჩვენამდე მოაღწია. მასში მაჭახლის ხეობაში მცხოვრები ქალთა და მამაკაცთა სახელების, მათი გვარების, ადგილთა სახელების, ანუ ტოპონიმების და სხვათა შესახებ მეტად საინტერესო საკითხებია გადმოცემული. დოკუმენტის ზოგი ხელნაწერი XII საუკუნეს განეკუთვნება, ზოგი XIII-XV საუკუნეებისაა.

XIV საუკუნიდან იწყება საქართველოს რღვევის პროცესი, რაც XV საუკუნეში საქართველოსსამეფო-სამთავროებად დაშლით დასრულდა. ამის პარალელურად XIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან საქართველოს საზღვართან ფორმირებას იწყებს ოსმალთა აგრესიული იმპერია.

1550 წელს ოსმალებმა ორჯერ ილაშქრეს ქართულ ტერიტორიებზე. პირველ ლაშქრობას არზრუმის ბეგლარბეგი მუსტაფა ფაშა (1549-1550) ედგა სათავეში. ამჯერად ოსმალებმა ხელში ჩაიგდეს მამირვანი და ტაოსკარი.

მეორე ლაშქრობისას ტრაპიზონის სანჯაყ ბეგი მუსტაფა ფაშა ხელმძღვანელობდა და იგი გონიოს ლაშქრობის სახელწოდებით არის ცნობილი. ამ ლაშქრობის შესახებ ძალზე საინტერესო ცნობაა დაცული სტამბოლოს მინისტრთა საბჭოს არქივში. ცნობა დათარიღებულია ჰიჯრის 957 წლის ზილ-ჰიჯეს თვის 28 რიცხვით (1551 წლის 7 იანვარი). მასში ნათქვამია: ტრაპიზონის ბეგმა მუსტაფა ფაშამ უზენაეს კარზე წერილი გამოაგზავნა და გვაცნობა, რომ აქშეჰირის სანჯაყში 9953 ახჩა თიმარის მფლობელ ისქენდერს უდიდესი დამსახურება მიუძღვის ჯალაბა თავადისა და სპირიდონის ძეების მიწებზე ოთხი ციხესიმაგრის აღებაში. მან მეზარბაზნეებთან ერთად ციხეები მთლიანად დაანგრია, მაჭახლის ციხეში მებრძოლ აზნაურებს თავები მოჰკვეთა და ამ სიკეთის სანაცვლოდ მას ხსენებულთან ერთად ხუთი ათასი ახჩა ებოძა.

ოსმალების მიერ მაჭახლის ხეობის დაპყრობის თარიღად 1551 წელი უნდა მივიჩნიოთ, რასაც ამყარებს ას.პროფ. ზ. შაშიკაძის მიერ სტამბულის სახელმწიფო არქივებში ჩატარებული მუშაობა.

1576 წლით დათარიღებულ ცნობაში გადმოცემულია, რომ მაჭახლის სანჯაყს მართავს აჰმედ ბეგი (საფიქრებელია, რომ იგი ზემოთმოხსენებული სპირიდონის ძე იოსებია) და რომ ადმინისტრაციულად იგი არზრუმის საბეგლარბეგოს ექვემდებარება. იგივე დოკუმენტი გვამცნობს, რომ აჰმედ ბეგს სანჯაყი 203229 ახჩის ოდენობით მიეცა, ხოლო შემდეგში ეს თანხა 234527-მდე გაიზარდა. ირკვევა, რომ 1578 წელს, ლალა მუსტაფა ფაშას ლაშქრობის დროს მაჭახლის ხეობას განაგებდა ათაბაგთა შტოს წარმომადგენელი ვინმე ლალვეში.

ბუნებრივია, თავდაპირველად ადგლობრივი მოსახლეობა ვერ ეგუებოდა უცხოურ ანექსიას და ხშირად აწყობდა ანტიოსმალურ გამოსვლებს. XVI საუკუნის 80-იან წლებში სიმონ ქართლის მეფისა და ჩილდირის ბეგლარბეგის მანუჩარ II ათაბაგის მეთაურობით მოხდა ოსმალთა წინააღმდეგ მებრძოლი ძალების ერთ-ერთი დიდი აჯანყება. აჯანყების შედეგად მოხერხდა ახალციხისა და მისი მიმდებარე ტერიტორიების განთავისუფლება, მათ შორის იყო მაჭახლის ხეობაც. თურქი ისტორიკოსი ბექირ ქუთუქოღლუ გადმოგვცემს, რომ „ქართველთა თავდასხმებისაგან დასუსტებული იყო ახალქალაქის, ფოცხოვის, შავშეთის, ლივანას, მაჭახლისა და აჭარის ციხეები. ორი წლის შემდეგ, 1584 წელს, არზრუმის ბეგლარბეგმა ფერად ფაშამ მოახერხა მათი დაბრუნება და მაჭახლის ციხე თავიდან შეაკეთა.

თურქეთის მიერ ჩვენი მხარის ძალით დაპყრობის შემდეგ, მიღებულ იქნა თურქული მმართველობის წესები მთელ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში - სამცხე საათაბაგოში, აჭარასა და ლაზეთში. მთელი ეს ტერიტორია დაყოფილ იქნა 24 სანჯაყად (ოლქებად), სანჯაყი კი თავის მხრივ კაზებად (მაზრებად) და ნაჰიებად (თემებად). ყველა ესენი ეიალეთში (ვილაიეთში) ანუ საფაშოში გაერთიანდა. ახალციხის ფაშა უშუალოდ არზრუმის სერასკერს (მთავარსარდალს) ექვემდებარებოდა.

ოსმალური მმართველობის დამყარებას თან ახლდა მოსახლეობაში მუსულმანური რჯულის იძულებით გავრცელება, რასაც ძალიან დიდი მსხვერპლი

მოჰყვა. აჭარა-მაჭახელში ეკლესია-მონასტრები თანდათანობით ჯამეებმა და მედრესეებმა ჩაანაცვლა. საფრთხე დაემუქრა არა მარტო რელიგიას, არამედ ქართულ ენასაც.

ანტიოსმალური გამოსვლები არც XIX საუკუნეში შეწყვეტილა, რამაც ინტერესი გაუღვივა ცარიზმის რუსეთის მესვეურებს, რომლებიც გეგმავდნენ ახალ რევანშისტულ ომს ოსმალეთის იმპერიის წინააღმდეგ. საგანგებო დავალებით იქნა წარგზავნილი აჭარაში გ. ყაზბეგი, გ. გურიელი, რომელთაც რუსეთის საიმპერატორო კარისაგან მნიშვნელოვანი სადაზვერვო მისია ჰქონდათ დაკისრებული.

საბოლოოდ 1877-1878 წლების რუსეთ-ოსმალეთის ომის პერიოდში აჭარა და მაჭახელი დაუბრუნდა საქართველოს იურისდიქციას რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში.

1878 წლის 2 სექტემბერს აჭარის, მაჭახლისა და ლივანას გავლენიანმა პირებმა (ბეგებმა) ახლადგანთავისუფლებულ ბათუმში რუსეთის ერთგულებისა და ქვეშევრდომობის ფიცი დადეს.

აჭარისა და მაჭახლის ქართულ იურისდიქციაში დაბრუნებას დადებით შედეგთან ერთად, უარყოფითიც მოჰყვა - ეს **მუჰაჯირობა** იყო. მუჰაჯირობა, სრულიად სამართლიანად, ქართველი ხალხის ისტორიაში ერთ-ერთ დიდ ტრაგედიად არის მიჩნეული. მან მძიმე დაღი დაასვა აჭარის მოსახლეობას. ათასობით მცხოვრები მოწყდა მშობლიურ კერას და უცხოეთში გადაიხვეწა. ჩალის ფასად იყიდებოდა მათი მიწები, სახლ-კარი, უძრავ-მოდრავი ქონება, განსაკუთრებით ზღვისპირა სოფლებში. მუჰაჯირთა საუკეთესო მიწების ნაწილი რუს და სხვა ეროვნების მოხელეთა ხელში აღმოჩნდა და მათ აგარაკებად იქცა, ნაწილიც ხაზინასა და სასოფლო საზოგადოებას გადაეცა. უკან დაბრუნებულ მუჰაჯირთა ნაწილმა მშობლიურ ადგილებში დასახლების შესაძლებლობა დაკარგა.

მაჭახლის ხეობის მდიდარი ისტორიული და კულტურული წარსულის უტყუარი მოწმეა მატერიალური კულტურის ისეთი ძეგლები, როგორცაა თალიანი ხიდები, ციხეები, ეკლესია-მონასტრები, ქვითვირით ნაშენი ღვინის საწნახლები და მარნები, ქვით ნაგები წყლის შადრევნები. ისინი თავისი სიმკვეთით ისტორიული განვითარების სხვადასხვა პერიოდებს განეკუთვნებიან.

განსაკუთრებით ყურადსაღებია ქვის თაღოვანი ხიდების სიმრავლე, რაც მაჭახლის ხეობაზე გამავალ გზას მნიშვნელოვან საკომუნიკაციო კვანძად წარმოაჩენს. საქართველოს საზღვრებში მყოფ მაჭახლის ხეობაში ამჟამად ფიქსირდება 4 თაღოვანი ხიდი და 4 ნახიდარი ადგილი.

ხეობაში ამჟამად 3 ციხის ნაშთია შემორჩენილი: გვარას (კისერას) ციხე მდ. მაჭახელასა და ჭოროხის შესართავთან, წულუკიძეების ციხე სოფ. სინდიეთში და ყალივაკის ციხე სოფ. ქვ. ჩხუტუნეთში. ციხის ნაშთები ფიქსირდება ზედა მაჭახელშიც ხერთვისსა და ეფრატში.

მაჭახლის ხეობაში საკულტო ნაგებობებიც მრავლად ფიქსირდება. ოსმალთა პერიოდში ყველა სოფელს ჰქონდა ჯამე და მედრესე. დღეისათვის ჯამის ნანგრევები გვხვდება სოფ. ქედქედში, ჭანივრის უბანში, სოფ. აჭარისაღმართში, სოფ. სკურდიდში. რაც შეეხება სოფ. ჩიქუნეთის ჯამეს, იგი დაშალეს და გადაიტანეს ქ. თბილისში, სადაც ღია მუზეუმს წარმოადგენს, ხოლო სოფ. ზედა ჩხუტუნეთის ჯამეში დღეისათვის განთავსებულია მაჭახლის ხეობის ისტორიულ ეთნოგრაფიული მუზეუმი.

სამწუხაროდ უნდა ითქვას, რომ ჩვენამდე ვერ მოაღწია ქრისტიანული რელიგიისათვის დამახასიათებელმა საკულტო ნაგებობებმა (ეკლესია-მონასტრებმა), არც ნაშთები არსებობს ამასთან დაკავშირებით, თუმცა ზედა მაჭახელში, ეფრატში შემორჩენილია დედა ეკლესიის ნაშთები და ამასთან დაკავშირებით ზეპირი გადმოცემებიც არსებობს. რაც შეეხება ქვედა მაჭახელს, მხოლოდ ტოპონიმი გვაქვს სოფ. ქვედა ჩხუტუნეთში - „ნაქილისევი“ (ნაეკლესიარი).

მაჭახლის ხეობაში მრავლად გვხვდება სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობანი: მარნები, საწნახელები, საცეხველები. განსაკუთრებით მრავლადაა ღია ტიპის მარნები, რომელიც დასავლეთ საქართველოსთვისაა დამახასიათებელი.

§ 4 მაჭახლის ხეობაში წარმოებული ისტორიულ-არქეოლოგიური კვლევები და აღმოჩენები.

მაჭახლის ხეობა არქეოლოგიური შესწავლის თვალსაზრისით მრავლისმთქმელ და საინტერესო საკვლევ ობიექტს წარმოადგენს. ხეობა გამოირჩევა ძეგლთა სიმრავლით, რომელიც არქეოლოგებს აძლევს საშუალებას სხვადასხვა ობიექტზე აწარმოონ არქეოლოგიური კვლევა. ხეობაში აღმოჩენილი და მიკვლეული ძეგლები გვაძლევს საშუალებას დავყოთ დანიშნულების მიხედვით: საკომუნიკაციო (ქვის თაღოვანი ხიდები), საფორტიფიკაციო (ციხეები), სასოფლო სამეურნეო (მარნები, საწნახელები, საცეხველები, ქვევრები).

მაჭახლის ხეობაში მევენახეობა-მელვინეობის დაწინაურებას ცხადყოფს მარნებისა და საწნახელების სიმრავლე. ადგილობრივი მოსახლეობა მათ მშენებლობას თამარ მეფეს მიაწერს, მაგრამ შესაძლებელია ეს ძეგლები უფრო ძველი ან მოგვიანებითი პერიოდისაც იყოს, ისინი არქეოლოგიურად დღემდე შეუსწავლელია. რამდენიმე საწნახელია დაცული სოფელ ზედა ჩხუტუნეთის ტერიტორიაზე. მათი გავრცელების ადგილებია: მერე, საჭინკურია, ჭონჭყო, ჯანავრა, ბარი.

გასულ საუკუნეში მნიშვნელოვან აღმოჩენებს არ ჰქონია ადგილი. პირველი მნიშვნელოვანი ექსპედიცია 2016 წლის ივლისში მოეწყო ბათუმის შოთა რუსთაველის უნივერსიტეტის ნიკო ბერძენიშვილის ინსტიტუტის ისტორია-არქეოლოგიური განყოფილების მიერ. 27 და 28 ივლისს ინსტიტუტის თანამშრომლებმა აღწერეს და შემდგომი კვლევა-შესწავლისათვის ჩაინიშნეს ხეობაში არსებული მატერიალური ძეგლები.

2016-2018 წლებში ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი აწარმოებდა ხეობაში კვლევებს. მის მთავარ სამიზნეს წარმოადგენდა მაჭახლის ხეობის ბრინჯაოს მეტალურგიის უძველესი კერების შესწავლა. კვლევა მიეზღო რამდენიმე მიმართულებით მიმდინარეობდა.

2018 წლის 23 მაისიდან 14 ივნისამდე აჭარის კულტურული მემკვიდრეობის სააგენტოს დაფინანსებით მიმდინარეობდა არქეოლოგიური სამუშაოები გვარას ციხეზე. არქეოლოგიურ სამუშაოებს ხელმძღვანელობდა პროფესორი შოთა მამულაძე, სამუშაოებს უძღვებოდნენ მკვლევარები: კახაბერ ქამადაძე, ლაშა ასლანიშვილი, გურამ ჩხატარაშვილი, მერი ყულეჯიშვილი და სულხან მამულაძე. ექსპედიციის მიზანს წარმოადგენდა ციხის შიდა ტერიტორიაზე არსებული სხვადასხვა ნაგებობების შეწავლა, ძეგლის ფუნქცია-დანიშნულების, მისი მშენებლობის თარიღის, აღმოჩენილი მასალების ტიპოლოგიური და ქრონოლოგიური კლასიფიკაცია.

მაჭახლის ხეობაში უახლეს საკვლევ ობიექტს წარმოადგენს სოფ. სინდიეთის ღია მარანი, რომლის კვლევაც 2021 წლის ოქტომბერში განხორციელდა ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის მკვლევარების მიერ.

თავი II. მაჭახლის ხეობა XX საუკუნის დასაწყისში

§ 1 მაჭახლის ხეობის სოფლები და მოსახლეობა XX საუკუნის დასაწყისში

მეოცე საუკუნე მაჭახლის ხეობისათვის არის სიახლეების პერიოდი, როდესაც ხეობა ემშვიდობება ჩაკეტილ მდგომარეობას (რაც ოსმალთა ბატონობის პერიოდიდან გრძელდებოდა), იწყება ამ ხეობით დაინტერესება ხელისუფლების მესვეურთა, თუ სხვადასხვა ვიზიტორთა მხრიდან, ხეობაში იწყება აღმშენებლობისა და განვითარების პერიოდი. მეოცე საუკუნეში დაწყებულმა სიახლეებმა და ძვრებმა, სახელმწიფოს აპარატის მხრიდან გატარებულმა რიგმა რეფორმებმა, მაჭახლის ხეობას მისცა შესაძლებლობა სააშკარაოზე გამოეტანა ის პრობლემები, ის ტკივილი და საჭიროებები,

რაც მაჭახელს და ზოგადად მაჭახლის მკვიდრთ გააჩნდათ. ამ საქმეში დიდი წვლილი მიუძღვით იმ მოგზაურებსა თუ მკვლევარებს (ზ. ჭიჭინაძე, აპ. წულაძე, თ. სახოკია, თავადი ი.ზ. ანდრონიკაშვილი, ი. გულისაშვილი და სხვ.), რომლებმაც პირველებმა აიმაღლეს ხმა მაჭახლის ხეობის გასაჭირის შესახებ. აღმშენებლობითი საქმიანება, რომელიც გამოიხატება გზებისა და ხიდების მშენებლობაში, სათემო, სასოფლო ადმინისტრაციების, თუ სამეურნეო პუნქტების ჩამოყალიბებაში, სკოლების, კულტურულ დაწესებულებათა თუ სამედიცინო პუნქტების დაარსებაში, ზუსტად მეოცე საუკუნიდან იღებს სათავე.

თუმცა, ყოველივე ზემოთქმულის მიუხედავად უნდა ითქვას, რომ მეოცე საუკუნის პირველი ოცწლეული ისე მიიღია, რომ მაჭახლის ხეობას არანაირი ცვლილება არ განუცდია, როგორც ოსმალთა ბატონობის ხანაში და ცარიზმის მმართველობის პერიოდში, ასევე შემდეგაც - დემოკრატიული ხელისუფლების მმართველობის დროსაც, უცვლელი დარჩა ვითარება. ძირითად გამოწვევად ისევ სიდუხჭირე და განათლების პრობლემა იდგა, ასევე უგზობობა. ამ პერიოდისათვის ახალი დაწყებული იყო გზის მშენებლობა ლივანის ხეობის მიმართულებით. ამიტომაც რიგ მწირ ცნობებს მაჭახლის ხეობის შესახებ ამ გზის მშენებლობის მთვითმხილველებიდან და მოგზაურ-კორესპონდენტებიდან ვიღებთ (ა. ფრენკელი, ს. ბავრელი, ზ. ჭიჭინაშვი).

1879 წლის მონაცემებით მაჭახლის ნაჰიე 26 სოფელს მოიცავდა, სულ 1281 კომლი. ხოლო I მსოფლიო ომის დაწყების წინ ხეობაში 21 სოფელი შედიოდა 596 კომლით.

მაჭახლის ხეობაში ძირითად დარგს სოფლის მეურნეობასთან არსებული დარგები წარმოადგენდნენ და ამჟამადაც ასეა. ხეობაში ძირითადად გავრცელებული იყო მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა, განვითარებული იყო მეხილეობა და მეფუტკრეობა, რიგ ადგილებში მევენახეობაც. ხეობაში მცირე მასშტაბით მისდევდნენ მეთამბაქოეობასაც, რომელსაც ძირითადად საოჯახო მოხმარების ხასიათი ჰქონდა.

განსაკუთრებით მწვავედ იდგა ვითარება მიწის საკითხთან დაკავშირებით. მოსახლეობა ვერ ეგუებოდა საკუთარ მამულზე ტრადიციული მესაკუთრული უფლებების შელახვას და გადასახადების დამძიმებას, ხშირი იყო შეტაკება-კომფლიქტი გლეხებსა და სახელმწიფო მოხელეებს შორის. სწორედ ამ დაპირისპირებამ და არსებულ უსამართლობამ აიძულა ადგილობრივი მოსახლეობა თავშესაფარი თურქეთში ეძებნა.

§ 2 I მსოფლიო ომი და მაჭახელი.

პირველი მსოფლიო ომის პერიოდი ერთ-ერთი მტკივნეული პერიოდია მაჭახლის ხეობის ისტორიაში. ომმა ხეობასა და მის მაცხოვრებლებს ნგრევა, სისხლისღვრა, აყრა-გადასახლება და უზარმაზარი ეკონომიკური ზარალი მიაყენა. დაიწვა და განადგურდა სოფლების უმრავლესობა, ასობით ადამიანი მოწყდა თავის საცხოვრებელ ადგილს და იძულებული გახდა ოსმალეთში გადახვეწილიყო. ზარალი იმდენად დიდი იყო რომ დიდი დრო დასჭირდა ხეობას, რომ ეკონომიკურად წელში გამართულიყო და ფეხზე წამომდგარიყო.

საბრძოლო ოპერაციები საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილშიც მიმდინარეობდა, რის შედეგადაც მნიშვნელოვნად დაზარალდა მაჭახლის ხეობის სოფლები. ომის სურნელი ბათუმამც იგრძნო.

მაჭახლის ხეობის სოფლები ჯერ ოსმალთა ჩეთნიკებმა გამარცხეს და მოსახლეობის ნაწილი ოსმალეთში გაირეკეს, ხოლო შემდგომ კაზაკმა პლასტუნებმა პირწმინდად გადაწვე მაჭახლის პირიდან სოფ. ქვედა ჩხუტუნეთამდე. სულის შემძვრელია ამასთან დაკავშირებით თვითმხილველთა მონათხრობი, ენით აღუწერელი ზარალი მიადგა მაჭახლის სოფლებს. მოსახლეობის ნაწილი მეზობელმა სოფლებმა შეიკედლეს, ხოლო დიდი ნაწილი იძულებული გახდა კვლავ ოსმალეთის გზას გასდგომოდა და მუჰაჯირობაში ეძებნა ბედი.

თავი III მაჭახლის ხეობა საბჭოთა პერიოდში

§ 1 საბჭოთა წყობილების დამყარება

1921 წლის 18 მარტს აჭარაში საბჭოთა ხელისუფლება გამოცხადდა. შეიქმნა საოლქო რევკომი, რომლის შემადგენლობაში შეიყვანეს ს. ქავთარაძე, მ. ტოროშელიძე, დ. მახარაძე, კ. საჯაია, თ. ჟღენტი, ს. გუბელი, ი. პეცოვი, კ. თავბერიძე. 1921 წ. 3 აპრილს მეჯლისის წევრებიდან რევკომის შემადგენლობაში შეიყვანეს მ. აბაშიძე და რ. ნიჟარაძე. რევკომის თავმჯდომარედ აირჩიეს ს. ქავთარაძე, მოადგილედ ს. გუბელი.

1921 წლის 16 მარტს ხელი მოეწერა რუსეთსა და თურქეთს შორის დადებულ ხელშეკრულებას, რომლის ძალითაც თურქეთს გზა გაეხსნა ისტორიული ქართული პროვინციების ხელში ჩასაგდებად. საბჭოთა რუსეთმა ოფიციალურად ცნო თურქეთის პარლამენტის 1920 წ. 28 იანვრის აქტით დადგენილი თურქეთის სახელმწიფო საზღვრები. ამ საზღვრებში საქართველოს და სომხეთის მიწებიც შედიოდა.

სადემარკაციო ხაზის გავლების დროს ორად გაიყო სოფლები: სარფი, მარადიდი, მაჭახლის ხეობა, ჭოროხის მარჯვენა სანაპირო სოფლები: კირნათი, შუშანეთი და კობალეთი, ზემო აჭარის საზღვრული საძოვრები და სხვა. კირნათი, შუშანეთი და კობალეთი, სადაც 55 კომლი ცხოვრობდა, საქართველოს გადმოეცა 1926 წელს.

გასაბჭოების პირველ წელს თითქმის უცვლელი დარჩა ძველი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული მოწყობა.

აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ მოწყობაში მნიშვნელოვანი ცვლილებები მოხდა XX ს-ის 20-იან წლებში. ამ მიმართულებით პირველი რეფორმა 1923-1924 წლებში ჩატარდა. ამის შედეგად შეიცვალა მაზრებისა და სასოფლო თემების სახელწოდებები, მათი ადმინისტრაციული ტერიტორიების საზღვრები და მოსახლეობის რიცხოვნობა. 1922 წლის 4 იანვარს ძველი საპოლიციო უბნების (რაიონების) ხარჯზე შეიქმნა

აჭარისწყლის მაზრა. 1923 წლის 23 მაისს აჭარის ტერიტორიის ადმინისტრაციულ დაყოფასთან დაკავშირებით აჭარისწყლის მაზრისა და ბათუმის მაზრის ბაზაზე შეიქმნა ჭოროხის მაზრა, მაგრამ მოსახლეობის ცენტრიდან დაშორების საბაბით იმავე წელს აჭარის ცაკმა აღადგინა აჭარისწყლის მაზრა შეკვეცილ ფარგლებში - ორი თემით - დოლოგნისა და აჭარისაღმართის.

გასაბჭოების შემდეგ აჭარაში ეკონომიკურმა კრიზისმა დაისადგურა. მთავარ პრობლემად რჩებოდა მოსახლეობის შიმშილობა, მიწის საკითხი და განათლება. 1921 წლის 14 დეკემბერს არჩეულ იქნა აჭარისწყლის მაზრის ფუხარა კომიტეტი, რომელიც არჩევის დღიდან ჩაება მოსახლეობის ეკონომიკური მდგომარეობის შესწავლასა და მათი პრობლემების გადაჭრის საქმიანობაში. მთავარ პრობლემას წარმოადგენდა თემებისა და სოფლების რელიეფური მდებარეობა, მოსაგვარებელი იყო უგზოობის პრობლემა, დაბალი იყო მოსახლეობის განათლების დონე, სოფლებში არ არსებობდა სამედიცინო და ვეტ-პუნქტები, სკოლები, წერა-კითხვის მცოდნეები იშვიათობას წარმოადგენდნენ.

აუცილებელი იყო თებებსა და სოფლებშიც შექმნილიყო კომიტეტები და პარტიული უჯრედები, რომლებიც ჩაერთვებოდნენ ამ საერთო ბრობლემების მოგვარებაში. აჭარისწყლის მაზრის პარალელურად მაჭახლის თემის სოფლებშიც დაარსდა პარტიული კომიტეტები, აღმასკომები და უჯრედები.

1921 წელს ჩამოყალიბდა აჭარისაღმართის თემის ფუხარა კომიტეტი.

მომდევნო წლებში საგრძნობლად შეიცვალა ადგილობრივი საბჭოების სტრუქტურა, ფორმები და შემადგენლობა. 1923 წ. გაუქმდა სასოფლო საბჭოები და მათი აღმასკომები. ისინი გაერთიანდნენ სათემო საბჭოებში.. მაზრებში შეიქმნა სახელმწიფო მართვის ახალი სტრუქტურული ერთეულები: მიწათმოქმედების, განათლების, ჯანმრთელობის დაცვის განყოფილებები.

1923 წლის აღწერით აჭარისადმართის თემში ითვლებოდა 307 კომლი 1893 მცხოვრებით (კაცი - 989, ქალი - 902).

საბჭოთა წყობილების დამყარების შემდეგ მკვეთრად დაისვა საკითხი თემებსა და სოფლებში დაწყებულიყო ინფრასტრუქტურული საკითხების მოგვარება, რაც ძალიან აწუხებდა სოფლის მოსახლეობას, რომელიც მოითხოვდა მოწესრიგებული და უსაფრთხო ყოფილიყო ბათუმთან დამაკავშირებელი გზები. ასევე მნიშვნელოვან საკითხად რჩებოდა განათლებისა და ჯანდაცვის საკითხები.

სოფელი სწრაფად მოითხოვდა განვითარებას, რომელიც შეუძლებელი იქნებოდა განხორციელებულიყო კულტურულ-საგანმანათლებლო დონის ამალღების გარეშე. კულტურული მშენებლობის პირველი ნაბიჯები სოფლის შრომითი სკოლებისა და ქოხსამკითხველოების, საექიმო პუნქტების დაარსებით, გზების ხიდებისა და სხვა სახის მშენებლობით დაიწყო.

1923 წლის 12 იანვარს ჩატარდა აჭარისადმართის თემის მეორე ყრილობა, სადაც არჩეულ იქნა თემის აღმასკომისა და საბჭოს წევრები. ყრილობაზე მთავარ საკითხად იქნა დასმული სისხლის აღების ადათთან ბრძოლა, რის გამოც დაიგეგმა 1923 წლის 28 მაისს, ორშაბათს, აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით საბჭოს წევრების საგანგებო შეხვედრა.

1924 წლიდან აჭარისადმართის თემში იწყება სკოლების, ქოხ-სამკითხველოების, კლუბებისა თუ სხვადასხვა დაწესებულებების დაარსება.

1925 წლისათვის მაჭახლის ხეობაში უკვე არსებობდა 4 დაწყებითი ტიპის სკოლა სოფლებში: აჭარისადმართში, ჩიქუნეთში, ჩხუტუნეთსა და ქედქედში. ამავდროულად სოფ. აჭარისადმართში არსებობდა საექიმო პუნქტი, ქოხსამკითხველო, სახალხო სახლი და აგრონომიული პუნქტი. სკოლებთან არსებობდა წერა-კითხვის უცოდინართათვის სალიკვიდაციო სკოლები. მაგრამ, გარკვეული მიღწევების მიუხედავად პრობლემაც ბევრი იყო.

ხეობაში ერთ-ერთ მნიშვნელოვან პრობლემად ყაჩაღებთან და კონტრაბანდასთან ბრძოლა რჩებოდა. საქმე იმაში მდგომარეობდა, რომ მაჭახლის გზა ყაჩაღებისთვის და კონტრაბანდისტებისათვის ხელსაყრელ გზად ითვლებოდა ზედა მაჭახლის გავლით თურქეთში გადასასვლელად, მაშინ, ჯერ კიდევ საზღვრები სათანადოდ არ კონტროლდებოდა და ადვილად იყო მოსახერხებელი საზღვაზე აკრძალული საქონლოს გადატანა-გადმოტანა.

1937 წლის რეპრესიების ტალღამ არც მაჭახლის ხეობა დატოვა უვნებელი, რეპრესიებს ხეობის ათობიც მაცხოვრებელი ემსხვერპლა. მათ რიცხვში აღმასკომის ყოფილი თავ-რე ქაზიმ ხუსეინის ძე თავდგირიძე და მისი ძმები ხასანი და რიზა იყვნენ. ძმები 1937 წლამდე აღმასკომის სხვადასხვა თანამდებობებზე მუშაობდნენ, გამოირჩეოდნენ განათლებითა (წერა-კითხვის ცოდნით) და ცხოვრებისეული გამოცდილებით. მაგრამ, სამწუხაროდ უნდა ითქვას, რომ საბჭოთა ხელისუფლებას იმ ეტაპზე განათლებული ხალხი არ სჭირდებოდა, მთავარია კომუნისტური ხელისუფლების ერთგული და მისი ხაზის გამტარებელი ყოფილიყო.

§ 2 II მსოფლიო ომი და მაჭახლის ხეობა.

საბჭოთა წყობილების დამყარების შემდეგ მაჭახლის ხეობაში თანდათანობით ჩნდება სამხედრო დასახლებები, რაც განპირობებული იყო იმით, რომ ხეობა სტრატეგიულად ფრიად მნიშვნელოვან პლაცდარმს წარმოადგენდა. ამავდროულად საზღვრისპირა ხეობა იყო და საჭიროებდა სათანადო გამაგრებას. ხეობაში სამხედრო დასახლებების განთავსება ხელს უწყობდა ადგილზე არსებული ვითარების უკეთ გაკონტროლებას და არსებული ინციდენტების სწრაფად აღკვეთას, რაც გამოწვეული იყო არსებული რეჟიმის უკმაყოფილო ელემენტებისა თუ ბანდფორმირებებისა და კონტრაბანდისტების სავარაუდო საფრთხეებით.

1930-იანი წლებიდან ოფიციალურად დაიწყო მოსახლეობის წითელ არმიაში გაწვევა. წვევამდენლი, რომელიც შეასრულებდა 18 წელ ს ვალდებული იყო ემსახურა წითელ არმიაში. თემის აღმასკომის მიერ გამოყოფილ სპეციალურ წარმომადგენელს -

სამხედრო მაგიდის გამგეს, ევალუბოდა სისტემატურად შეემოწმებინა წვევამდელთა სწავლების საქმე და რუსული ენის ცოდნის დონე. 1937 წლის 30 ივლისისათვის მაჭახლის ხეობიდან წითელ არმიაში გასაგზავნად მობილიზებული იყო 77 ახალგაზრდა.

საბჭოთა არმიის რიგებში მოსახლეობის მობილიზაცია წარმატებით მიმდინარეობდა. ომის პირველ თვეებში აჭარიდან გაწვეულ იქნა 8344 კაცი.

ომმა მრავალი საჭიროება დასახა, აქედან ერთ-ერთ აუცილებლობად საკომუნიკაციო საშუალებების მოწესრიგება რჩებოდა.

მაჭახლის ხეობაში 1941 წლამდე მიმოსვლის საშუალებად მხოლოდ ცხენის ბილიკი არსებობდა. თურქეთის შემოჭრის საფრთხემ დააჩქარა მაჭახლის ხეობაში ცენტრალური გზის მშენებლობა. სამშენებლო ტექნიკა არ იყო საკმარისი, ადამიანური რესურსიც ცოტა იყო, 1941 წლის ივლისის თვეში ფრონტიდან მოიყვანეს მსუბუქად დაჭრილი ჯარისკაცები, რომელთაც ჰქონდათ გეგმა, დღის განმავლობაში სამი მეტრი გზა უნდა გაეჭრათ ხელით. ასე იქნა გაყვანილი გზა სოფელ აჭარისაღმართამდე, მიმოსვლის ძირითად ტრანსპორტად ე.წ. „იელენკა“ და „დროგა“ გამოიყენებოდა. ხეობაში პარალელურ რეჟიმში მიმდინარეობდა საჯარისო ნაწილების განთავსება და ხეობის სამხედრომ ობიექტებით გამაგრება. მაჭახლის ხეობა მკაცრი დაცვის სასაზღვრო ზონად გამოცხადდა, მოეწყო სასაზღვრო გამშვები პუნქტები.

მეორე მსოფლიო ომმა დიდი ტკივილი მოუტანა მაჭახლის ხეობას, ხეობამ დაღუპულთა და დაკარგულთა სახით დიდი ადამიანური ზარალი განიცადა, ომის სიმძიმე დიდ ტვირთად დააწვა ისედაც ეკონომიკურად სუსტი ხეობის სოფლებს, მოსახლეობას. სასაზღვრო გამშვები პუნქტებისა და საგუმბაგოების ჩასმა-განთავსებამ ხეობის მოსახლეობა იზოლირებულ მდგომარეობაში მოაქცია, მოწყვიტა რაიონსა და ქალაქს. აიკრძალა მიმოსვლა სპეციალური, კომენდატურის მიერ გაცემული საბუთის გარეშე. საკმაოდ დრო დასჭირდა სანამ ყოველივე ამას მოსახლეობა შეეგუებოდა და გაითავისებდა. მხოლოდ საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ გახდა შესაძლებელი

სპეციალური საგუმაგოების „შლაგბაუმების“ გაუქმება და თავისუფალი მიმოსვლა მაჭახლის ხეობაში.

§ 3 აღმშენებლობითი საქმიანობა - გზები, ხიდები, კოლექტივიზაცია, ელექტროფიკაცია, სამედიცინო დაწესებულებები.

მაჭახლის ხეობაში უგზოობის საკითხი მუდამ მწვავედ იდგა. გასული საუკუნეების მოგზაურები თუ მკვლევარები ყოველთვის ამ პრობლემაზე ამახვილებდნენ ყურადღებას. პრობლემა იმაში მდგომარეობდა, რომ გზის მშენებლობა დიდ სახსრებს მოითხოვდა, ამავდროულად რელიეფის სირთულე გარკვეულ პრობლემებს ქმნიდა. ამასთანავე ისიც უნდა დავამატოთ, რომ საბჭოთა წყობილების დამყარებამდე მაჭახლის ხეობით, მისი ინფრასტრუქტურული და ეკონომიკური პრობლემებით არსებული ხელისუფლება ნაკლებად იყო დაინტერესებული, ფაქტიურად ხეობა მივიწყებული და გარესამყაროსაგან მოწყვეტილი იყო.

საბჭოთა წყობილების დადგომამდე მაჭახლის მოსახლეობა ძირითადად საცხენოსნო და საცალფეხო ბილიკებით სარგებლობდა, ასევე ხიდების უმრავლესობა საცალფეხო დანიშნულებისა იყო.

მაჭახელში გზებზე ზრუნვა 1924 წლიდან იწყება. საბჭოთა წყობილების დამყარების შემდეგ, მთავარ საკითხად იქნა დასმული საგზაო კომუნიკაციის მოწესრიგება. ყოველივე ეს იმით იყო განპირობებული, რომ წითელარმიელებს, რომლებიც სასაზღვრო ზონების გამაგრებასა და კონტროლს ახორციელებდნენ ტვირთის, სხვადასხვა მარაგების გადასატანად ესაჭიროებოდათ მოწესრიგებული გზები. შემდგომში უკვე კოლექტივებისა და სხვადასხვა დაწესებულებათა ჩამოყალიბების შემდეგ მოწესრიგებული საგზაო სისტემა ხელს უწყობდა ცენტრსა და სოფლებს შორის სწრაფ დაკავშირებას.

მეორე მსოფლიო ომის დაწყებამ დააჩქარა ხეობაში გზათა მშენებლობა. მაჭახლის ხეობა, როგორც სასაზღვრო ზონა მნიშვნელოვან სტრატეგიულ უბნად

ითვლებოდა, იგი უშუალოდ ესაზღვრებოდა თურქეთის რესპუბლიკას, თურქეთი კი, მეორე მსოფლიო ომის პირველ ეტაპზე საფრთხეს წარმოადგენდა.

პარალელურ რეჟიმში მიმდინარეობდა ხიდების მშენებლობის პროცესი. საავტომობილო გზების გაყვანამ დღის წესრიგში დააყენა საავტომობილო ხიდების მშენებლობაც.

XX ს-ის 70-იანი წლებიდან ხეობაში იწყება გზათა გაფართოებისა და ასფალტირების პროცესი. პირველ ეტაპზე გზა გაფართოვდა სოფ. აჭარისაღმართის ცენტრამდე, დაიგო ასფალტი, აგებულ იქნა ახალი ხიდები. გზების გაფართოებამ და მოასფალტებამ დააჩქარა და კომფორტული გახადა როგორც ტვირთის გადაზიდვა ასევე მგზავრთა ტრანსპორტირება.

XX ს-ის 80-იანი წლების ბოლოსათვის ახალი ეტაპი დაიწყო გზათა მშენებლობის ისტორიაში. სოფ. აჭარისწყლიდან კირნათისა და მაჭახლის მიმართულებით დაიწყო გზების გაფართოების პროცესი, რომლის სიგანეც 6 მეტრი იყო. მობილიზებული იყო ცპეციალური ტექნიკა. სწრაფი ტემპით მიმდინარეობდა კლდეთა ბურვისა და აფეთქების პროცესი. 1991 წლისათვის მაჭახელში, სოფ. აჭარისაღმართამდე დასრულებული იყო გზის გაფართოების პროცესი. გზის გაფართოების პროცესმა იმსხვერპლა ის ასფალტი, რომელიც 70-იან წლებში იყო დაგებული. ახალი აფალტის დაგება დასრულებული იყო კირნათისა და მაჭახლის გზაგასაყარამდე.

XX ს-ის 90-იანი წლების დასაწყისში ქვეყანაში შექმნილმა ვითარებამ, რაც გამოწვეული იყო საბჭოთა კავშირის დაშლითა და ახლადშექმნილ საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკაში გაჩენილი კრიზისული სიტუაციით შეაჩერა ყველა დაწყებული პროექტი და რასაკვირველია მაჭახლის გზის მშენებლობაც არ იყო გამონაკლისი. გზების მოწესრიგება მაჭახლის ხეობის ყველა სოფლისათვის საბოლოოდ 2016 წლისათვის გახდა შესაძლებელი.

საკოლმეურნეო მშენებლობა აჭარაში სპეციფიკური თავისებურებებით ხასიათდება და განსხვავებული ვადები და ტემპები გააჩნია. ეს ძირითადად კუთხის რელიეფითა და განსხვავებული სამეურნეო და კულტურული დონით აიხსნება. საკოლმეურნეო მოძრაობის ძირითად ფორმად აქაც მიღებული იქნა მიწის ერთობლივი დამმუშავებელი ამხანაგობები ანუ „ტოზები“, როგორც სასოფლო სამეურნეო არტელებისაკენ გარდამავალი კოლექტიური მეურნეობის მარტივი ფორმა. 1930 წლიდან საკოლმეურნეო მოძრაობა ახალი ძალით გაჩაღდა.

1931 წლიდან იწყება გლეხობის ჩართვა კოლმეურნეობებში, მაჭახლის ხეობაში იწყება კოლმეურნეობების ჩამოყალიბება. საკოლმეურნეო მოძრაობაში აქტიურად ჩაება აჭარელი ქალი, რომელიც წინათ მოწყვეტილი იყო ფართო საზოგადოებრივ და კულტურულ ცხოვრებას.

საკოლმეურნეო მშენებლობაში დიდ როლს თამაშობდნენ კომკავშირული უჯრედები (კომუჯრედები), რომლებიც 1935 წლისათვის ყველა კოლმეურნეობაში არსებობდა. კომუჯრედები ძირითადი დასაყრდენი გახდა სოფლად პარტიული ორგანიზაციების ჩამოყალიბებაში.

1939 წლიდან იწყება სასოფლო სამეურნეო არტელებზე გადასვლა, რომელმაც განაპირობა ფართო მასშტაბის სამეურნეო და კულტურული ცვლილებანი, დასახა უფრო ფართო პერსპექტივები სოფლის მეურნეობის მანამდე არსებული დარგების განვითარებისა და ახალი დარგების დამკვიდრებისათვის, გააუმჯობესა კოლმეურნე მშრომელთა ცხოვრების დონე.

ცვლილებები განიცადა საკოლმეურნეო ყოფა-ცხოვრებაში სამიწათმოქმედო და მემინდვრობის დარგებმა. მთავარი ყურადღება მიექცა ისეთი დარგების განვითარებას, რომელიც მაღალი შემოსავლის მომცემი იქნებოდა. ასეთ დარგებად მიიჩნეოდა მეჩაიეობა-მეთამბაქოეობა, ამავდროულად გაშენებულ იქნა დაფნისა და დაბლარი ვენახის კულტურები, ხილის სხვადასხვა ჯიშები.

1948-1950 წლებისათვის აჭარისადმართის სასოფლო საბჭოს კოლმეურნეობები სათანადოდ იყვნენ აღჭურვილნი სასოფლო სამეურნეო იარაღებით. განაწილებული ჰქონდათ შრომადღეები და შესასრულებელი გეგმები: სიმინდი, ლობიო, ყურძენი, ხეხილი, ნიგოზი. მეცხოველეობის ფერმები შრომობდნენ ნამატის გაზრდაზე და წველადობის ამაღლებაზე.

1960-იან წლებამდე მაჭახლის ხეობის კოლმეურნეობათა შემოსავლის ძირითადი წყარო მეთამბაქოეობა იყო. შემდგომ მეჩაიეობის განვითარებამ თანდათანობით შეცვალა საკოლმეურნეო შემოსავალში თანაფარდობა და მოკლე დროში წამყვანი ადგილი დაიკავა. მეთამბაქოეობამ კი მეორე ადგილზე გადაინაცვლა.

XX ს-ის 40-იანი წლების ბოლოსათვის მაჭახლის ხეობაში, პირველად სოფ. აჭარისადმართში მოხდა მოსახლეობის ელ. ენერგიით უზრუნველყოფა. ელ. ენერგია მიღებული იქნა სკურდიდის ღელეზე განთავსებული მცირე გესის სიმძლავრის გამოყენება, რომელიც ელ. ენერგიით უზრუნველყოფდა იქვე ახლოს მდებარე სამხედრო თავდაცვით ნაგებობას - ბუნკერს.

1957 წელს ექსპლუატაციაში შევიდა მაჭახელას ჰიდროელექტრო სადგური, რომელმაც ხეობაში დამატებითი სამუშაო ადგილები შექმნა. სპეციალურად გადამზადეს ადგილობრივი კადრები, რომლებიც სმენებად გაანაწილეს ჰესში სამუშაოდ.

მაჭახლის ხეობაში, სოფ. აჭარისადმართში საფოსტო განყოფილება XX ს-ის 30-იან წლებში გახსნილა. 1960 წლიდან ხეობაში, სოფ. აჭარისადმართში შემოდის ხაზის რადიო, რისთვისაც წინასწარ იქნა გამზადებული ბოძები.

1924 წლისათვის აჭარისწყლის მაზრაში სამი საექიმო პუნქტი არსებობდა: აჭარისწყალზე, აჭარისადმართში და ბაბუჩოღლებში. აქედან აჭარისწყლის საექიმო პუნქტი წითელი ნახევართვარის ხარჯზე იყო, დანარჩენი ორი კი სახალხო კომისარიატის ხარჯზე.

საბჭოთა წყობილების პირველ ეტაპზე მაზრისა და თემის სამედიცინო პერსონალს მრავალ ეპიდემიურ დაავადებასთან უწევდა გამკვლავება. აქაურ მოსახლეობას პირდაპირ მუსრს ავლებდა სხვადასხვა ინფექციური დაავადებანი: ტიფი, ყვავილი, წითელა, შავი ჭირი, ხოლერა, მალარია და სხვ. სამედიცინო პერსონალი შეძლებისდაგვარად უმკვალდებოდა არსებულ პრობლემებს.

1965 წელს სოფ. აჭარისაღმართში გაიხსნა 15 საწოლზე გათვლილი საავადმყოფო. საავადმყოფოს ემსახურებიდა „გაზ 52“ ტიპის ავტომობილი. რომლითაც ხდებოდა მედიკამენტების, სხვადასხვა აღჭურვილობისა ,თუ საკვები პროდუქტების მიწოდება საავადმყოფოზე.

1995 წელს რაიონში სამედიცინო სფეროში გატარდა ორგანიზებული ღონისძიებები, დაიწყო ნაკლებფექტური, დაუტვირთავი საავადმყოფოების გაუქმება. აღნიშნული რეორგანიზაციის საფუზველზე გაუქმდა აჭარისაღმართის საავადმყოფო, იგი გადაკეთდა ამბულატორიად, რომელსაც ემსახურებოდა ერთი ექიმი და სამი ექთანი.

§ 4 მაჭახლის ხეობის კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებები - სკოლები, ქობ-სამკითხველოები, კლუბები, ბიბლიოთეკები, მიღწევები მეცნიერების, განათლებისა და კულტურის სფეროში.

განათლებისაკენ სწრაფვა არასოდეს ყოფილა უცხო მაჭახლელი კაცისათვის, შრომობდა თუ იბრძოდა ყოველთვის ისწრაფოდა სწავლა-განათლებისა თუ კულტურულ-ეკონომიკური განვითარებისაკენ, რამდენადაც ამის პირობები და საშუალება უწყობდა ხელს. იყო აღმასვლები, ეკონომიკური დაწინაურება, კულტურული განვითარება, რომელსაც დაღმასვლა ენაცვლებოდა, დაღმასვლას ისევ აღმასვლა ცვლიდა.

აჭარაში თურქ-ოსმალთა ბატონობამ თანდათანობით გააჩანაგა ქართული განათლება და კულტურა. დაიხურა სკოლები, საფრთხე შეექმნა ქართულ მწერლობასა და საერთოდ ქართულ ენას.

პირველი ჯამეები აშენდა თუ არა მათთან ერთად დაარსდა თურქული მედრესე (სასწავლებელი), სადაც თვით უსწავლელი მოლები აჭარლების ბავშვებს ჯოხის ცემითა და ყვირილით არაბულს ასწავლიდნენ. მასწავლებელ მოლებს საპედაგოგო მოღვაწეობისათვის ყურანის კითხვისა და რამდენიმე არაბული ლოცვის ზეპირად ცოდნის მეტი არაფერი მოეთხოვებოდათ.

მაჭახლის ხეობაში ამ დროისათვის 29 ჯამე და 32 მედრესე იყო, რაც იმაზე გვაფიქრებინებს, თუ რამდენად მნიშვნელოვანი იყო ოსმალეთის ხელისუფლებისათვის სწავლების ისლამური წესის დანერგვა დაპყრობილი, ძალით გამაჰმადიანებული მოსახლეობისათვის. ისლამური დოგმების შესწავლა პირდაპირ ითვალისწინებდა მომავალი თაობის ისლამური წესით აღზრდას და მათ გათურქებას.

არც ცარიზმის პერიოდში ექცეოდა ყურადღება სწავლა-განათლებას აჭარაში. ხელისუფლებას ნაკლებად ადარდებდა ადგილობრივი მოსახლეობის სწავლა-განათლება. პირველ ქართულ წიგნებს მაჭახლის მოსახლეობა მოგზაურ-მკვლევართა თანადგომითა და ინიციატივით ეცნობოდა, რომელთაგან ყველაზე დიდი წვლილი ზაქარია ჭიჭინაძეს მიუძღვის.

პირველი სკოლა მაჭახლის ხეობაში 1916 წლის გაზაფხულზე გაიხსნა ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების მხარდაჭერით, თუმცა სკოლა დღენაკლული აღმოჩნდა და ერთ წელიწადში დაიხურა. როგორც ჩანს სკოლას არ ჰქონდა სათანადო მხარდაჭერა და საჭიროებდა ადგილობრივ კადრებს.

პირველი სახელმწიფო სკოლები მაჭახლის ხეობაში 1924 წლიდან იხსნება. პირველ ეტაპზე გაიხსნა ორი დაწყებითი ტიპის სკოლა სოფ. აჭარისაღმართსა და სოფ. ჩიქუნეთში. მოგვიანებით სკოლები გაიხსნა სოფ. ქედქედში და სოფ. ჩხუტუნეთში.

პარალელურად საბჭოთა პერიოდში იხსნება შრომის სკოლები და ქობ-სამკითხველოები, რომლებიც მოგვიანებით ბიბლიოთეკებმა ჩაანაცვლა, იხსნება კლუბები, რომლებიც კულტურულ-საგანმანათლებლო და სააგიტაციო საქმიანობის ცენტრებს წარმოადგენდნენ სოფლებში.

დღეისათვის მაჭახლის ხეობაში არსებობს 5 ოთხწლიანი სკოლა, ორი 9 წლიანი და 3 თორმეტწლიანი სკოლა.

1984 წლის 9 ივნისს მაჭახლის ხეობაში გაიხსნა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი, რომელიც განთავსდა სოფ. ზედა ჩხუტუნეთის ყოფილი მეჩეთის შენობაში, რომელიც თავის მხრივ, თავისი ხუროთმოძღვრული თვალსაზრისით, თავადაა სამუზეუმო ექსპონატი.

უნდა აღინიშნოს, რომ მაჭახლის ხეობის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი კერაა კულტურისა, ესაა ნამდვილი სამეცნიერო-საგანმანათლებლო დაწესებულება, რომელიც ამჟამად აჭარის სახელმწიფო სამუზეუმო გაერთიანებას ექვემდებარება.

თავი IV. მაჭახლის ხეობა XX საუკუნის ბოლოს.

§ 1 საბჭოთა წყობილების რღვევის პროცესი.

1965 წლიდან საბჭოთა კავშირის პოლიტიკური ხელმძღვანელობა შეუდგა ეკონომიკური რეფორმების განხორციელებას. რეფორმები პირველ რიგში სოფლის მეურნეობას შეეხო. რეფორმები მიზნად ისახავდა სოფლის მეურნეობის დაგეგმარებისა და მართვის ეკონომიკური ბერკეტების სრულყოფასა და ამოქმედებას. საქართველოს სოფლის მეურნეობის დარგების დაგეგმვა კვლავ მოსკოვიდან ხდებოდა. მოსკოვი კი ყურადღებას არ აქცევდა ისტორიული, ტრადიციული დარგების განვითარებას.

XX ს-ის 60-იანი წლების მეორე ნახევარში საქართველოს სოფლის მეურნეობაში დაწყებული ეკონომიკური რეფორმები ვერ განხორციელდა. სოფლის მოსახლეობის შემცირებამ ნელ-ნელა გამოიწვია სოფლის მეურნეობის პროდუქტების სიმცირე.

უკეთესი ვითარება არც მრეწველობაში იყო. რეფორმებმა შედეგი ვერ გამოიღო. სამრეწველო საწარმოთა დიდი ნაწილი წამგებიანი რჩებოდა.

საქართველოს ეკონომიკაში, სოფლის მეურნეობასა და მრეწველობაში დაწყებულ რღვევის პროცესს ვერც 70-იან წლებში განხორციელებულმა საკადრო ცვლილებებმა უშველა. ახალ ხელმძღვანელობამ დაიწყო არსებული ვითარებიდან გამოსავლის ძიება. ერთ-ერთ ასეთ უპირველეს გზად ხელისუფლებამ მასებში კომუნისტური მუშაობის გაძლიარება მიიჩნია. მეორე უმნიშვნელოვანეს გზად მიაჩნდა „გადამწყვეტი“ ბრძოლა საზოგადოებრივი ცხოვრების ე.წ. ნეგატიურ მოვლენებთან - ტრადიციულ მავნე ჩვევებთან. XX ს-ის 70-80-იან წწ-ში ნეგატიური მოვლენების წინააღმდეგ ბრძოლამ უზარმაზარი ფიზიკური და სულიერი ძალები შეიწირა, შედეგი კი საწინააღმდეგო მოჰყვა

ანალოგიური ვითარება იდგა მაჭახლის ხეობაშიც, რომელიც ერთიანი სისტემის განუყოფელი რგოლი იყო. სოფლებში არსებულ კოლმეურნეობებსაც შეეხო საერთო კრიზისი. სიმართლე უნდა ითქვას, რომ მაჭახლის ხეობაში ჩამოყალიბებული კოლმეურნეობების შენახვა დიდ ხარჯებთან და რესურსებთან იყო დაკავშირებული. შემუშავებული გეგმები ფურცელზე სრულდებოდა, არ იქმნებოდა დოვლათი, მეცხოველეობის ფერმები ვერ იძლეოდნენ იმ რაოდენობის ნამატსა და რძის ნაწარმს, რაც გეგმით იყო გათვალისწინებული. რენტაბელურად რომ დავაჯამოთ, კოლმეურნეობებისა და მეცხოველეობის ფერმების შენახვის ხარჯები დიდად აღემატებოდა მიღებულ შემოსავალს. გეგმების გადახდა ხშირად სოფლის მაღაზიებსა და დუქნებში შეძენილი პროდუქციით ხდებოდა. მაღაზიებშიც თანდათან იკლო პროდუქციის რაოდენობამ, შექმნილმა კრიზისმა ადგილი დაუთმო „დახლქვემა“ ვაჭრობას - კარგი, ხარისხიანი დეფიციტური საქონელი ერთეულების კუთვნილებად

იქცა. გამეფებული კორუფცია, სახელმწიფო ქონების ძარცვა და ყვლევა კიდევ უფრო მძიმე ვითარებაში აგდებდა ისედაც დაღმასვლისაკენ წასულ ეკონომიკას.

საბჭოთა კავშირი მძიმე პოლიტიკური კრიზისის წინაშე იდგა. ეს ერთი მხრივ იმაში გამოიხატა, რომ ხელისუფლება სრულიად უძლური აღმოჩნდა ქვეყნის წინაშე მდგომი ეკონომიკური და სოციალური პრობლემების გადაჭრაში. მეორე მხრივ ხელისუფლების უმაღლეს ეშელონებში ფეხი მოიკიდა კორუფციამ და სიყალბემ. არნახულ დონეს მიაღწია ბიუროკრატიზმმა ცენტრსა და ადგილებზე. უმაღლეს თანამდებობებზე ნათესაობისა და ახლობლობის მიხედვით ინიშნებოდნენ.

1985 წელს საბჭოთა კავშირის გენერალურ მდივნად დაინიშნა მიხეილ გორბაჩოვი, რომელმაც მიზნად გაისახა ახალი რეფორმების გატარება, რომელიც ისტორიაში „პერესტროიკის“ - გარდაქმნის სახელით შევიდა. გარდაქმნა ითვალისწინებდა საბჭოთა პოლიტიკური სისტემის ლიბერალიზაციას. ახალმა ხელისუფლებამ თავიდანვე ჩამოაყალიბა მომავალი რეფორმების ძირითადი ლოზუნგები - „ახალი პოლიტიკური აზროვნება“, „გარდაქმნა“, „საჯაროობა“, „ პოლიტიკური სისტემის დემოკრატიზაცია“.

„საჯაროობამ“, სიტყვის თავისუფლად გამოხატვის უფლებამ, კომუნისტური იდეოლოგიური წნეხის მოხსნამ, პარტოკრატიის ბატონობის შესუსტებამ ბიძგი მისცა ეროვნული ინტერესების წინა პლანზე წამოწევას. ეროვნულმა საკითხმა მალე ყველა მოკავშირე რესპუბლიკაში პირველი ადგილი დაიკავა და საბოლოო ჯამში, დღის წესრიგში ეროვნული დამოუკიდებლობის საკითხი დააყენა. დაიწყო ეროვნულ განმათავისუფლებელი მოძრაობები, რასაც 1991 წლის 25 დეკემბერს საბჭოთა კავშირის დაშლა მოჰყვა.

§ 2 90-იანი წლების დასაწყისი, გარდამავალი პერიოდის სირთულეები.

XX ს-ის 90-იანი წლები გარდამავალ პერიოდად ითვლება არა მარტო მაქახლის ხეობისათვის, არამედ მთელი საქართველოსა და პოსტსაბჭოთა ქვეყნებისათვის.

საბჭოთა კავშირის დაშლამ, სახელმწიფო სტრუქტურების რღვევამ მთელი რიგი პრობლემები შექმნა ქვეყანაში, რამაც გამოიწვია ყველა სტრუქტურული ერთეულების პარალიზება, გაჩერდა წარმოება-დაწესებულებები, ფაბრიკა-ქარხნები, საბჭოთა თუ კოლექტიური მეურნეობები. ყოველივე ამან უმძიმეს მდგომარეობაში ჩააგდო ახლადშექმნილი ქართული სახელმწიფო და მოსახლეობა.

1991 წელს გაუქმდა აჭარის აღმართის საბჭოს აღმასკომი და შეიქმნა აჭარის აღმართის თემის საკრებულო. შეიქმნა დიდი სტრუქტურული აპარატი, თემის საკრებულოს აპარატის გარდა, თითოეულ სოფელს ჰყავდა თავისი გამგებელი, მოადგილე და ორგანიზატორი, რომელთა ძირითად საზრუნავად იჯარით გაცემული მიწების გადასახადების შეგროვება იქცა.

ერთ ხანს კოლექტიური მეურნეობები ცდილობდნენ არსებულ ვითარებაში თავი ეხსნათ გარდაუვალი ლიკვიდაციისაგან, მაგრამ ახლადშექმნილ ქართულ სახელმწიფოს არ გააჩნდა იმის რესურსები, რომ ერჩინა კოლექტიური მეურნეობები. ამას დაერთო ის პროცესებიც, რომ საბჭოთა წყობილების დაშლამ კვლავ სცნო კერძო საკუთრების უპირატესობა, ამან კი სოფლის მოსახლეობას მისცა შესაძლებლობა მამაკაპისეული მიწების დაბრუნებისა.

კოლექტიური მეურნეობების გაუქმებამ, მართალია მოსახლეობას მისცა შესაძლებლობა დაებრუნებინა მამაკაპისეული მიწები, მაგრამ შექმნა სამუშაო ადგილების კრიზისი, მოსახლეობა უმუშევარი დარჩა. ამას დაერთო ყველასათვის კარგად ნაცნობი საბანკო ტრიუკი, რომელიც მოსახლეობის ანაბრების მიტაცებას უკავშირდება. მოტყუებულმა მოსახლეობამ მყარი ვალუტის ნაცვლად კუპონი მიიღო, რომელსაც არანაირი ძალა არ გააჩნდა. ყოველივე ამან მოსახლეობა გაღარიბებამდე მიიყვანა და იძულებული გახდა არსებული გაჭირვებიდან გამოსავალი ეძებნა - დაიწყო გაჩერებულ წარმოება-დაწესებულებებში მიტოვებული ქონების მიტაცება და ახლადგახსნილ სარფის საბაჟოდან თურქეთში გატანა და გასაღება. გაიძარცვა და

განადგურდა მიტოვებული ფაბრიკა-ქარხნები, რომელთა ქონებაც ჩალის ფასად გაიყიდა.

სოფლად სხვა პრობლემებიც მრავლად იყო. სულს დაფავდა საკლუბო დაწესებულება, 1994 წლიდან დავიწყებას მიეცა კინოჩვენებები. გაუქმდა ატს-ი და ხაზის ტელეფონებმა შეწყვიტეს არსებობა. მაჭახელში დავიწყებას მიეცა ტელეგადაცემები, ტელევიზორი ოჯახში უმოქმედო ატრიბუტად იქცა. დაიხურა მაღაზიები, პურის საცხობი ფურნეები, საავადმყოფო, სხვადასხვა პუნქტები და დაწესებულებები. სოფლის მოსახლეობისათვის ერთადერთ გასართობად და განტვირთვის საგნად ბიბლიოთეკა რჩებოდა. აჭარისადმართის სოფლის ბიბლიოთეკა, რომელსაც საკმაოდ მდიდარი წიგნადი ფონდი გააჩნდა არსებულ სიბნელეში ერთადერთი ნათელი წერტილი იყო. ასეთ რთულ პერიოდში გმირული შრომის ფასად დიდი მუშაობა გასწიეს სოფლის სკოლების მასწავლებლებმა, რომლებიც წლების განმავლობაში მართლაც რომ ენთუზიმით მუშაობდნენ და თავიანთი გმირული შრომით შეინარჩუნეს სკოლები.

§ 3 მაჭახელი XXI საუკუნის გარიჟრაჟზე.

XXI-ე საუკუნის დასაწყის მაჭახლის ხეობისათვის აღმშენებლობის ხანად ითვლებ. 2003 წლის ვარდების რევოლუციის შემდეგ დიდი ცვლილებები განხორციელდა ხეობაში, რომელმაც ბიძგი მისცა ხეობის აღმშენებლობასა და განვითარებასა.

შეიცვალა საკრებულოს სტრუქტურა, აჭარისადმართის თემის საკრებულო, მაჭახლის თემის საკრებულოთი შეიცვალა. საკრებულოს შემადგენლობა შემდეგი იყო: გამგებელი, მდივანი, საქმისწარმოებელი, სამხედრო აღრიცხვის მთავარი სპეციალისტი, სტატისტიკოსი, ახალგაზრდულ საქმეთა სპეციალისტი და სოფლის გამგებლები. 2007 წლის ბოლოს რეორგანიზაციის შედეგად გაუქმდა მაჭახლის თემის საკრებულო და მის ადგილას ჩამოყალიბდა რწმუნებულის აპარატი თემის რწმუნებულებით და სოფლის რწმუნებულებით.

ხეობაში დაიწყო მიწების რეგისტრაცია, მოსახლეობას მიეცა საშუალება მამაკაპისეული ნაკვეთები საკუთარ მფლობელობაში დაერეგისტრირებინა. რეგისტრაცია მფლობელს საშუალებას აძლევდა საკუთრებაში არსებული მიწა სურვილისამებრ განეკარგა.

2007-2015 წლებში მაჭახლის ხეობაში მნიშვნელოვანი საგზაო სამუშაოები განხორციელდა. მოასფალტდა მაჭახლის ძირითადი გზა, როგორც ზ. ჩხუტუნეთის, ასევე ჩიქუნეთის მიმართულებით. კაპიტალურად შეკეთდა ხიდები, ბეტონის საფარით მოეწყო შიდა სასოფლო გზები, კაპიტალურად მოეწყო სანიაღვრე არხები და დამცავი წინაღობები.

გარკვეული წინსვლა განიცადა განათლებამაც. კაპიტალურად გარემონტდა და სათანადო ინვენტარით აღიჭურვა ხეობის სკოლები (2008 წელს აჭარისადმართისა და ქვ. ჩხუტუნეთის, 2014 წელს ჩიქუნეთის, ხოლო 2015 წელს ზ. ჩხუტუნეთის სკოლები). მიმდინარეობს ქედქედის საჯარო სკოლის ახალი შენობის მშენებლობა. ხეობაში გაიხსნა ორი საბავშვო, ბალი ერთი სოფ. ქედქედში და მეორე სოფ. ჩიქუნეთში. კაპიტალურად გარემონტდა სოფ. აჭარისადმართის კლუბი.

2007 წელს სოფ. აჭარისადმართში ძველი საავადმყოფოს ადგილას აშენდა ევრო სტანდარტების ტიპის ამბულატორია, რომელიც სათანადოდ აღიჭურვა. ამბულატორიას გადაეცა ახალი ავტომობილი „ნივა“. ამბულატორიას ემსახურება 2 ექიმი და 3 ექთანნი.

2012 წელს ხეობის პროგრესულად მოაზროვნე მოსახლეობის დიდი ძალისხმევით შედეგად დაარსდა მაჭახელას ეროვნული პარკი, რომელმაც წერტილი დაუსვა ხეტყის უკანონო ჭრასა და ბრაკონიერობას. ეროვნული პარკის ადმინისტრაცია განთავსდა საკრებულოს შენობის მეორე სართულზე. მოგვიანებით მოხდა შენობის რეაბილიტაცია, შენობა კაპიტალურად იქნა გადაკეთებული და სათანადოდ მოწყობილი და აღჭურვილი, რომელიც პასუხობს თანამედროვე

სტანდარტებს. სათანადოდ იქნა მოწყობილი ეროვნული პარკის ადმინისტრაციის ეზოც.

მიმდინარეობს მუშაობა მაჭახლის ხეობის დაცულ ლანდშაპტურ ზონად გამოცხადებასთან დაკავშირებით, რომელიც უფრო გაზრდის მაჭახელის, როგორც ტურისტული ზონის პოტენციალს.

დასკვნები

1. მაჭახლის ხეობის მეცნიერულ დონეზე შესწავლა ისტორიული თვალსაზრისით ერთობ მნიშვნელოვანია. საბჭოთა პერიოდში ამ საკითხს სათანადო ყურადღება არ ექცეოდა. ხეობის გმირული ისტორიული წარსული ყველასათვის მივიწყებული იყო, დეტალურ შესწავლას საჭიროებდა ხეობაში არსებული მატერიალური კულტურის ძეგლები, წერილობითი წყაროები თუ საარქივო მასალები. არ იყო სათანადოდ შეფასებული და შესწავლილი ხეობის ეკონომიკური პოტენციალი.
2. მაჭახლის ხეობის შესწავლა ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით ჯერ კიდევ გასული საუკუნის 70-იან წლებში განახორციელა ხეობის ადგილობრივმა მკვიდრმა, პროფესორმა ნოდარ კახიძემ. მოგვიანებით ხეობის ისტორიული წარსულის შესწავლაში დიდი წვლილი შეიტანა პროფესორმა ზაზა შაშიკაძემ, რომელმაც სტამბულის სახელმწიფო არქივში მუშაობისას არაერთი მნიშვნელოვანი წყარო მოიპოვა ხეობის წარსულის შესახებ.
3. მაჭახლის ხეობა, თავისი ისტორიული წარსულით, თვითმყოფადი კულტურითა და ტრადიციით, მატერიალური კულტურის ძეგლებით უძველესი დროიდან ითვლება „ქუეყანა აჭარის“ შემადგენელ ნაწილად *(დასამიძე, 2017:53)* და წარმოადგენდა კოლხური კულტურის მძლავრ კერას. მართალია ისტორიის სხვადასხვა ეტაპზე მაჭახელი განსხვავებულ ადმინისტრაციულ ერთეულებში ერთიანდებოდა, მაგრამ ის თავისი

კულტურით, ტრადიციებით, ხასიათით უფრო ახლოს დგას ქვემო აჭარასთან, ვიდრე სხვა რომელიმე მხარესთან.

4. ჩემს მიერ წარმოდგენილ ნაშრომში მნიშვნელოვანი ყურადღება ეთმობა მეოცე საუკუნეს, თუმცა, გარკვეული ადგილი უჭირავს მაჭახლის ხეობის ისტორიულ წარსულის შესწავლას - XVI-XIX სს, ფლორასა და ფაუნას, ისტორიულ საზღვრებს, მეზობელ მხარეებს, მტერიალური კულტურის ძეგლებს, ხეობის სოფლებსა და გვარებს, ტოპონიმებს, რადგანაც ასე დეტალურად ერთიან კონტექსტში აქამდე გაშუქებული არ ყოფილა.
5. მაჭახლის ხეობის ისტორიაში მნიშვნელოვანი, განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს ბრძოლას თურქ-ოსმალთა წინააღმდეგ. მაჭახლელთა თავგანწირვა და ბრძოლა ეროვნული დამოუკიდებლობისათვის და ქრისტიანული რელიგიისათვის მრავლად აისახა წყაროებსა თუ ხალხურ გადმოცემებში. მაჭახლელთა ბრძოლისუნარიანობისა და დაუმორჩილებელი ბუნების გამო ამ ხეობაში ოსმალთა ბატონობა ისეთი მკაცრი არ ყოფილა, როგორც სხვა მხარეში. მაჭახლელთა ვალდებულებას, თავიანთი უნარებიდან გამომდინარე, მხოლოდ სამხედრო ბეგარა წარმოადგენდა. მაჭახლის ხეობის რელიეფმა, მისმა მიუვალმა ადგილმდებარეობამ გარკვეული როლი ითამაშა ოსმალეთთან ბრძოლის დროს.
6. XIX ს-ის ბოლო და XXს-ის დასაწყისი არის პერიოდი როდესაც ჩნდება საგაზეთო სტატიები მაჭახლის ხეობის შესახებ. გაზეთები - „ივერია“, „დროება“, „კვალი“, „საქართველო“ „кавкази“ გვაწვდის საინტერესო ცნობებს ხეობის სოფლებისა და მოსახლეობის შესახებ. იწყება მაჭახლის ხეობის, როგორც სამოგზაურო თვალსაზრისით საინტერესო ხეობის გაშუქება. აქვე შუქდება ის მტკივნეული საკითხები, რომელიც იმ დროის მაჭახლში საკმაოდ მრავლად იყო.
7. XX ს-ის დასაწყისი სირთულეებით აღსავსე პერიოდია მაჭახლის ისტორიაში, მძიმე სოციალ-ეკონომიკური მდგომარეობა, უგზოობა, განათლების პრობლემა. ამას დაემატა ის დიდი უბედურება, რაც I მსოფლიო ომმა გამოიწვია - გადაიწვა

სოფლები, განადგურდა წლობით ნაკოწიწები დოვლათი, ადგილობრივი მოსახლეობა ლტოლვილად იქცა. წლები დასჭირდა, რომ მაჭახლის ხეობა ჩვეულ ცხოვრებისეულ რიტმს დაბრუნებოდა.

8. საბჭოთა წყობილების დამყარება მაჭახლის ხეობაში მნიშვნელოვანი ცვლილებებით აღინიშნა. ხეობაში იწყება აღმშენებლობის პერიოდი - გაჰყავთ გზები, იგება ახალი ხიდები, შენდება სამხედრო დასახლებები, თავდაცვითი ნაგებობები, მაჭახლის ხეობა განსაკუთრებულ სასაზღვრო ზონად ცხადდება. ხეობაში იხსნება სკოლები, შრომისა და სალიკვიდაციო სკოლები, კლუბები ბიბლიოთეკები, აშენდა საავადმყოფო, გაიხსნა მაღაზიები, სასადილოები, შენდება ჰესი, იწყება სოფლების ელექტროფიკაცია და რადიოფიკაცია, რაიონთან მყარდება სატელეფონო კავშირი. კოლექტივიზაციის დამყარებამ მაჭახელში მეურნეობის ახალი დარგების გაჩენა გამოიწვია, საფუძველი ეყრება მეთამბაქოეობასა და მეჩაიეობას, დაბლარ მევენახეობას, იქმნება მეცხოველეობის ფერმები, სათბურები, ფარდულები, საწყობები და კოლექტიური მეურნეობებისათვის საჭირო სხვა შენობა-ნაგებობები. ხეობაში დაიწყო ეკონომიკური აღმავლობის ხანა, ხის სახლები ქვის სახლებმა შეცვალა, შეიცვალა მოსახლეობის ცხოვრების დონე. მაჭახლის ხეობამ თანდათანობით კულტურულად და ეკონომიკურად იწყო მოძლიერება.
9. საბჭოთა კავშირის რღვევის პროცესმა მაჭახლის ხეობაში ყველა იმ სტრუქტურის მოშლა გამოიწვია რაც კი შექმნილი იყო საბჭოთა წყობილების დროს. ლიკვიდაცია განიცადა კოლექტიურმა მეურნეობებმა, ფერმებმა, გაჩერდა წარმოება დაწესებულებები, გაუქმდა საავადმყოფო, შეჩერდა დაგეგმილი პროექტები, მოიშალა კომუნიკაციის საშუალებები - რადიო, ტელევიზია, სატელეფონო კავშირი. განადგურდა უპატრონოდ მიტოვებული სახელმწიფო ქონება. დედა ბუნებასაც დიდი ზარალი მიადგა - უკანონო ჭრის შედეგად გაიჩეხა ხის უნიკალური ჯიშები, ბარბაროსული ხერხებით წარმოებულმა უკანონო თევზჭერამ საფრთხე შეუქმნა მდინარეში თევზის

ფონდს, საფრთხის წინაშე დადგა მდინარის კალმახის არსებობის საკითხი. XX საუკუნის 90-იანი წლები ზოგადად საქართველოს ისტორიაში უკუსვლასთან და სიბნელესთან ასოცირდება. ეს იყო საყოველთაო გაჭირვების პერიოდი, რომელმაც იმ პერიოდის თაობას მძიმე დალი დაასვა - 9 აპრილი და სიმწრით მოპოვებული დამოუკიდებლობა, ლეგიტიმური ხელისუფლების მარცხი და სამოქალაქო ომი, უკანონო სამხედრო ფორმირებების თუ ბანდ-ფორმირებების ბოგინი და მოსახლეობის მარცვა-გლეჯა, გამეფებული კორუფცია მძიმე ვითარებაში აგდებდა ეკონომიკურად დასუსტებულ ქვეყანას. მიუხედავად იმისა, რომ ეს ყოველივე მაჭახლის ხეობას უშუალოდ არ განუცდია, ყოველივე ეს გარკვეულწილად მაინც თავისებურ გავლენას ახდენდა ხეობაზე და ადგილობრივ მოსახლეობაზე.

10. ვარდების რევოლუციამ რადიკალურად შეცვალა ვითარება მაჭახლის ხეობაში. ხეობა კვლავ დაუბრუნდა მშენებლობის პერიოდს, მოასფალტდა გზები, ყურადღება მიექცა განათლებასა და კულტურას, კაპიტალურად გარემონტდა სკოლები, კლუბები, აშენდა საბავშვო ბაღები, საოჯახო სასტუმროები, ტურიზმი ხეობის წამყვან ეკონომიკურ დარგად იქცა. შეიქმნა ეროვნული პარკი, რომელმაც წერტილი დაუსვა მოსახლეობის ბრაკონიერულ ქმედებებს. მაჭახლის ხეობა თუ აქამდე საზოგადოებისათვის უცნობი იყო, თავისი ტურისტული პოტენციალით ცნობად ხეობად გადაიქცა, სადაც არაერთი ახალი პროექტის განხორციელებაა დაგეგმილი. ინფრასტრუქტურის განვითარებამ მაჭახლის ხეობა ტურისტებისა თუ ვიზიტორებისათვის უფრო მიმზიდველ ხეობად აქცია.

ზურაბ ნაგერვადის გამოქვეყნებული სამეცნიერო ნაშრომები:

1. ზ. ნაგერვადე - „მასწავლებლობიდან მეცნატობამდე“, ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ქრისტიანული კულტურის კვლევის ცენტრი, ნიკო ბერძენიშვილის ინსტიტუტის ისტორიისა და არქეოლოგიის განყოფილება, „ჩვენი სულიერების ბალავარი“ ტ X, საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, ბათუმი, 18-19 მაისი 2018 წელი. გვ. 376-383.
2. ზ. ნაგერვადე - „ვალერიან ლისოვსკი“, საქართველოს მეცნიერებისა და საზოგადოების განვითარების ფონდი, საერთაშორისო პერიოდული სამეცნიერო ჟურნალი „ინტელექტი“ N 1 (68), თბილისი, აპრილი 2021 წელი. გვ. 33-35.
3. ზ. ნაგერვადე - „ბათუმი-1921 (18-21 მარტის მოვლენები)“, საქართველოს განათლებისა და მეცნიერების სამინისტრო, ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ნიკო ბერძენიშვილის ინსტიტუტი, კონსტანცას ოვიდიუსის უნივერსიტეტი სამი მსოფლიო მონოთეისტური რელიგიის და კანონიკური სამართლის შესწავლისა და კვლევის ცენტრი (იუდაიზმი, ქრისტიანობა და ისლამი), „ბათუმი - წარსული და თანამედროვეობა“ ტ XI, საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, ბათუმი, 27-28 მაისი 2021 წელი. გვ. 147-152.
4. ზ. ნაგერვადე - „მაჭახლის ხეობა პირველი მსოფლიო ომის დროს“, ნიკო ბერძენიშვილის ინსტიტუტის შრომები, ტ XV, იბეჭდება.
5. ზ. ნაგერვადე - „მაჭახლის ხეობა მეორე მსოფლიო ომის დროს“, დროს“, ნიკო ბერძენიშვილის ინსტიტუტის შრომები, ტ XV, იბეჭდება.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. აბესლამიძე - მთხრობელი ვლადიმერ აბესლამიძე 62 წლის, სოფ. აჭარისაღმართი.
2. აბუსერისძე ტბელი: 1941: - აბუსერისძე ტბელი. „ბოლოკ-ბასილის მშენებლობა შუარტყალში და აბუსერისძეთა საგვარეულო მატთანე. ლ. მუსხელიშვილის გამოცემა, თბილისი.
3. ანგარიში, 2016: - 2016 წლის 27-28 ივლისს მაჭახლის ხეობაში ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ნიკო ბერძენიშვილის ინსტიტუტის ისტორია-არქეოლოგიის განყოფილების მიერ ჩატარებული კომპლექსური ექსპედიციის ანგარიში.
4. ანგარიში, 2018: - აჭარის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტო., 2018 წელს გვარას ციხეზე წარმოებული არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიში.
5. ანგარიში, 2019: - აჭარის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტო., 2019 წელს გვარას ციხეზე წარმოებული არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიში.
6. ასლანიშვილი-ბავრელი, 1879: - ასლანიშვილი-ბავრელი ს., საპოლიტიკო და სალიტერატურო ჟურნალი „ივერია“ N2 ტფილისი.
7. ა.ს.მ.ხ.ფ. ს-216: - აჭარის სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი, საქმე 216.
8. ა.ქ.ს.ს. 1916: - ანგარიში ქართველთა საქველმოქმედო საზოგადოებისა 1915 წ., თბილისი.
9. აცსა., ფ. ი-1: - აჭარის ცენტრალური სახელმწიფო არქივი, ფონდი ი-1, ანაწერი 1, საქმე 159, საქმე 222.
10. აცსა., ფ. ი-3: - აჭარის ცენტრალური სახელმწიფო არქივი, ფონდი ი-3, ანაწერი 1, საქმე 16.
11. აცსა., ფ. ი-22: - აჭარის ცენტრალური სახელმწიფო არქივი, ფონდი ი-22, ანაწერი 1, საქმე 62.

12. აცსა., ფ. ი-82: - აჭარის ცენტრალური სახელმწიფო არქივი, ფონდი ი-82, ანაწერი 1, საქმე 4.
13. აცსა., ფ. რ-4: - აჭარის ცენტრალური სახელმწიფო არქივი, ფონდი რ-4, ანაწერი1, საქმე 88, საქმე 879, საქმე 889, საქმე 905, საქმე 976, საქმე 991, საქმე 1055, საქმე 1062.
14. აცსა., ფ. რ-11: - აჭარის ცენტრალური სახელმწიფო არქივი, ფონდი რ-11, ანაწერი1, საქმე 31, საქმე 34.
15. აცსა., ფ. რ-12: - აჭარის ცენტრალური სახელმწიფო არქივი, ფონდი რ-12, ანაწერი1, საქმე 8, საქმე 9.
16. აცსა., ფ. რ-14: - აჭარის ცენტრალური სახელმწიფო არქივი, ფონდი რ-14, ანაწერი1, საქმე 18.
17. აცსა., ფ. რ-17: - აჭარის ცენტრალური სახელმწიფო არქივი, ფონდი რ-17, ანაწერი1, საქმე 139.
18. აცსა., ფ. რ-18: - აჭარის ცენტრალური სახელმწიფო არქივი, ფონდი რ-18, ანაწერი1, საქმე 64.
19. აცსა., ფ. რ-19: - აჭარის ცენტრალური სახელმწიფო არქივი, ფონდი რ-19, ანაწერი1, საქმე 1, საქმე 3, საქმე 4, საქმე 5, საქმე 6, საქმე 7, საქმე 11, საქმე 12, საქმე 15, საქმე 17, საქმე 20, საქმე 21.
20. აცსა., ფ. რ-221: - აჭარის ცენტრალური სახელმწიფო არქივი, ფონდი 221, ანაწერი1, საქმე 1, საქმე 11, საქმე 14, საქმე 17, საქმე 18, საქმე 31, საქმე 52, საქმე 62.
21. აცსა., ფ. რ-660: - აჭარის ცენტრალური სახელმწიფო არქივი, ფონდი რ-660, ანაწერი1. საქმე 8, საქმე 21, საქმე 43, საქმე 50.
22. აცსა., ფ. რ-704: - აჭარის ცენტრალური სახელმწიფო არქივი, ფონდი რ-704, ანაწერი1, საქმე 38, საქმე 48.
23. აცსა., ფ. რ-883: - აჭარის ცენტრალური სახელმწიფო არქივი, ფონდი რ-883, ანაწერი1, საქმე 27, საქმე 34.
24. ახვლედიანი, 1956: - ახვლედიანი ხ., სახალხო-განმათავისუფლებელი ბრძოლების ისტორიიდან სამხრეთ საქართველოში, ბათუმი.

25. ახვლედიანი, 1978: - ახვლედიანი ხ., ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, ბათუმი.
26. ბერიძე, 1975: - ბერიძე კ., მევენახეობა და მისი განვითარების პერსპექტივები აჭარაში, გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი.
27. ბერძენიშვილი, 1964: - ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. I, თბილისი.
28. „გეორგიკა“, 1941: - „გეორგიკა“, ტ. IV.
29. გივიაშვილი, 2012: - გივიაშვილი ი., irinegiviashvili.blogspot.com. 18. V.
30. გორგაძე, 1902: - გორგაძე ს., გაზ. „ივერია“ N76.
31. გუგუნავა, 2003: - გუგუნავა ნ., მემედ აბაშიძე განმანათლებელი, ბათუმი.
32. გურული, 2011: - გურული ვ, ზოსიძე ნ, ალექსაია ს., საქართველოსა და მსოფლიოს ისტორია, თბილისი 2011 წ.
33. დავითაძე, 1990: ემენ დავითაძე, „სოფლის აღმაშენებელი“, წიგნი I, თბილისი 1990 წელი.
34. დიასამიძე, 2017: - დიასამიძე ბ., სამი ისტორიული მხარე ერთი თანამედროვე მუნიციპალიტეტის ფარგლებში, ბათუმი.
35. დიასამიძე, 2017: - დიასამიძე ბ., ქრისტიანობა მაჭახლის ხეობაში (ევფრატის ეპარქია), სამეცნიერო-პოპულარული და საზოგადოებრივი ჟურნალი „მაჭახელი“ N8.
36. დიასამიძე, კახიძე, 2008 - დიასამიძე ბ, კახიძე ნ., რუსეთ-თურქეთის 1877-1878 წლების ომი და აჭარა, სამეცნიერო-პოპულარული და საზოგადოებრივი ჟურნალი „მაჭახელი“ N2.
37. „დროება“ 1875 – გაზეთი „დროება“ N145
38. „დროება“ 1879 – გაზეთი „დროება“ N120
39. „დროება“, 1880 – გაზეთი „დროება“ N116
40. „დროება“, 1880 – გაზეთი „დროება“ N214

41. დუმბაძე, 1983: - ს. დუმბაძე, აჭარის პარტიული ორგანიზაცია დიდი სამამულო ომის წლებში (1941-1945). ბათუმი, 1983 წ.
42. დუმბაძე, 1996: - ს. დუმბაძე, წარუშლელი ფურცელი. ბათუმი, 1996 წ.
43. დუმბაძე, 2005: -ს. დუმბაძე, აჭარის ავტონომიური რეპუბლიკა მეორე მსოფლიო ომის პერიოდში (1939-1945). ბათუმი, 2005 წ.
44. ევლია ჩელები, 1971: ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“ I, თბილისი, თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გიორგი ფუთურიძემ.
45. ევლია ჩელები, 1973: ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“ II, თბილისი, თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გიორგი ფუთურიძემ.
46. ვარდმანიძე, 2013: - ვარდმანიძე ჯ., მუჰაჯირობა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, ბათუმი.
47. ვარშალომიძე, - პროფ. ჯემალ ვარშალომიძე.
48. ვარშანიძე, 1979: - ვარშანიძე შ., გზები და საგზაო ნაგებობანი ძველ აჭარაში, ბათუმი.
49. ვახუშტი, 1973: - ვახუშტი ბატონიშვილი, „აღწერა სამეფისა საქართველოსა“, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ქართლის ცხოვრება. ტ. IV, თბილისი.
50. „თანამედროვე აზრი“ 1915: - გაზეთი „თანამედროვე აზრი“ N36-39.
51. „თანამედროვე აზრი“ 1915: - გაზეთი „თანამედროვე აზრი“ N195.
52. ივერია, 1879: - გაზეთი „ივერია“ N2.
53. ივერია, 1893: - გაზეთი „ივერია“ N158.
54. ივერია, 1901: - გაზეთი „ივერია“ N177.
55. ივერია, 1902: - გაზეთი „ივერია“ N140.
56. ინგოროყვა, 1954: - ინგოროყვა პ., „გიორგი მერჩულე“ თბილისი.

57. კახიძე, 2007: - კახიძე ა., „ბრინჯაოს ცული სოფელ გვარადან“, ჟურნალი „მაჭახელი“ ბათუმი.
58. კახიძე, 2008: - კახიძე ა., „ბრინჯაოს ცული ჩალეწილიდან“, ჟურნალი „მაჭახელი“ ბათუმი.
59. კახიძე, 1974: - კახიძე ნ., „მაჭახლის ხეობა“, ბათუმი.
60. კახიძე, 2005: - კახიძე ნ., მაჭახლის ხეობის ისტორიული წარსულიდან, სამეცნიერო-პოპულარული ჟურნალი „ხერთვისი“ N1.
61. კახიძე, 2007: - კახიძე ნ., მაჭახლის ხეობა (უძველესი დროიდან 1921 წლამდე), სამეცნიერო-პოპულარული და საზოგადოებრივი ჟურნალი „მაჭახელი“ N1.
62. კახიძე, მალაყმაძე, 2011: - კახიძე ნ, მალაყმაძე რ, მატერიალური კულტურის ძეგლები ზედა მაჭახელში, სამეცნიერო-პოპულარული და სამეცნიერო ჟურნალი „მაჭახელი“ N5.
63. კახიძე, მამულაძე, 2016: - აჭარის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი.
64. კახიძე, 2017: - კახიძე ნ., აჭარა მაჭახელი პირველი მსოფლიო ომის წლებში, სამეცნიერო-პოპულარული და საზოგადოებრივი ჟურნალი „მაჭახელი“ N8.
65. კახიძე, - მთხრობელი ნოდარ კახიძე, 40 წლის, სოფ. აჭარისაღმართი.
66. კახიძე, - მთხრობელი ლეილა კახიძე, 50 წლის, სოფ. ზ. ჩხუტუნეთი.
67. „კვალი“, 1898: - გაზეთი „კვალი“ N36.
68. კლდიაშვილი, 1981: - კლდიაშვილი დ., მემუარები, თხზ. ტ. 2, თბილისი.
69. კომახიძე, 2003 – კომახიძე თ., ს.ს. „გამომცემლობა აჭარა“ ბათუმი.
70. ლისოვსკი, 2015: - ლისოვსკი ვ., ჭოროხის მხარე, თარგმნა და ავტორის ბიოგრაფია, კომენტარები, შენიშვნები დაურთო რამაზ სურმანიძემ, ბათუმი.
71. მალაყმაძე, - მთხრობელი ნატო მალაყმაძე, 50 წლის, სოფ. ცხამლარა.
72. მამულაძე, 2009: - გზები, საგზაო და საფორტიფიკაციო ნაგებობანი, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, აჭარა, II, ბათუმი.
73. „მაჭახლელი მუჰაჯირები“, 2017: - „მაჭახლელი მიჰაჯირები“, ქართველ მუჰაჯირთა შთამომავლები თანამედროვე თურქეთში, წიგნი I, ბათუმის შოთა

რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი, ქართველოლოგიის ცენტრი.

74. **მაჭახელი, 2009-2010:** - ჟურნალი „მაჭახელი“ N 3-4, ბათუმი.
75. **მეზ,** - მაჭახელას ეროვნული პარკის მენეჯმენტის გეგმა.
76. **მესხი, 1878:** - მესხი ს., საქართველო, „სადილი ახლად-შემოერთებულ ქართველებისათვის“, გაზეთი „დროება“ N239.
77. **მიქელაძე, 1982:** - მიქელაძე ჯ., საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობანი აჭარაში, ბათუმი.
78. **მოლაშვილი, 2010:** - მოლაშვილი ნ., ისტორია, თბილისი 2010 წ.
79. **მოფინაძე,** - მთხრობელი გრიგოლ მოფინაძე 81 წლის, სოფ. სკურდიდი.
80. **მხეიძე,** პროფ. თინა მხეიძის მონათხრობი.
81. **ნაგერვაძე ჯ,** - მთხრობელი ჯემალ ნაგერვაძე, გარდაიცვალა 2012 წელს 80 წლის ასაკში, სოფ. აჭარისაღმართი.
82. **ნაგერვაძე ნ,** - მთხრობელი ნუნუ ნაგერვაძე, 84 წლის, სოფ. აჭარისაღმართი.
83. **ნიკოლეიშვილი, 2011:** - ნიკოლეიშვილი ა., დავით წერეთელი და ოსმალის საქართველო, სამეცნიერო-პოპულარული და საზოგადოებრივი ჟურნალი „მაჭახელი“ N5.
84. **ნიჟარაძე, 2012:** – Tbilisebi.ge/index.php?newsid=268436083, ქალბატონ ლიზი საღარაძის ინტერვიუ, თამუნა ნიჟარაძე, ჟურნალი „თბილისელები“.
85. **პალგრევი, 2012:** - პალგრევი ვ. ჯ., ტრაპიზონის პროვინცია ლაზისტანის სანჯაყი, თარგმნა, გამოსაცემად მოამზადა, ბიოგრაფია, კომენტარები და საზიებელი დაურთო რამაზ სურმანიძემ, ბათუმი.
86. **ჟანენი, 1996:** - ჟანენი რ., საქართველო, კათოლიკური ღვთისმეტყველების ენციკლოპედია, ტ. VI, ნაწილი I, პარიზი 1924 წ., ფრანგულიდან თარგმნა და კომენტარები დაურთო მზია მგალობლიშვილმა, თბილისი.
87. **„საბჭოთა აჭარისტანი“ 1929, № 265:** - გაზეთი „საბჭოთა აჭარისტანი“ 1929, № 265.
88. **სალვარიძე,** - მთხრობელი ნური სალვარიძე 78 წლის, სოფ. ცხემლარა.

89. საქართველო, 1915: - გაზეთი „საქართველო“, N38.
90. საქართველო, 1916: - გაზეთი „საქართველო“, N6.
91. საქართველო, 1916: - გაზეთი „საქართველო“, N7.
92. საქართველო, 1916: - გაზეთი „საქართველო“, N72.
93. საქართველო, 1916: - გაზეთი „საქართველო“, N109.
94. საქართველო, 1916: - გაზეთი „საქართველო“, N233.
95. სსსა, I., 1926: - „საქართველოს 1923 წლის სასოფლო-სამეურნეო აღწერა“, ნაწ. I, თბ., 1926.
96. *საქართველოს ისტორია XX საუკუნე 2003*: - საქართველოს ისტორია XX საუკუნე, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, უნივერსიტეტის გამომცემლობა, გამომცემლობა „არტანუჯი“, თბილისი. 2003წ.
97. საქართველოს ისტორიის ატლასი 2016 წელი.
98. სახოკია, 1950: - სახოკია თ., „მოგზაურობანი“, თბილისი.
99. სახოკია, 1985: - სახოკია თ., „მოგზაურობანი“, თბილისი.
100. სდსინ, 2007: - სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, აჭარა, ტ. I, ბათუმი.
101. სდსინ, 2009: - სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, აჭარა, ტ. II, ბათუმი.
102. სდსინ, 2008: - სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, აჭარა, ტ. III, ბათუმი.
103. სდსინ, 2012: - სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, აჭარა, ტ. IV, ბათუმი.
104. სიხარულიძე, 1958: - სიხარულიძე ი., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმისკა, ბათუმი.
105. სურმანიძე, 2008: - სურმანიძე რ., გავლენიანი გვარები მაჭახლის ხეობაში (წულუკიძეები და სხვები), სამეცნიერო-პოპულარული და საზოგადოებრივი ჟურნალი „მაჭახელი“ N2.

- 106.სურმანიძე, 2013: - სურმანიძე რ., ქრისტიანული ძეგლების ტოპონიმიკა და ძველი საეკლესიო მოღვაწენი, ბათუმი.
- 107.სურგულაძე, 1994: - სურგულაძე ა., ცხოვრება და ღვაწლი ჰაიდარ აბაშიძისა, ბათუმი.
- 108.ტსმ, 1978: - ტბეთის სულთა მატთანე, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო თინა ენუქიძემ. თბილისი.
- 109.„უწყებები“ 1921: - გაზეთი „უწყებები“ N3, 22.03.
- 110.„უწყებები“ 1921: - გაზეთი „უწყებები“ N64, 08.06.
- 111.„ფუხარა“ 1929, № 4: - გაზეთი „ფუხარა“, 1929 № 4.
- 112.ქ.ც., 1897: - ქართლის ცხოვრება, ტ. I, ტფილისი.
- 113.ქ.ც., 2008: - ქართლის ცხოვრება. თბილისი.
- 114.ქოქოლაძე, - მთხრობელი ბიძინა ქოქოლაძე, 70 წლის, სოფ. ქვ. ჩხუტუნეთი.
- 115.ქოქოლაძე, - მთხრობელი თამაზ ქოქოლაძე, 46 წლის, სოფ. ქვ. ქოქოლეთი.
- 116.ყაზბეგი, 1995: - გიორგი ყაზბეგი, „სამი თვე თურქეთის საქართველოში“, ბათუმი.
- 117.შაშიკაძე, 2007: - შაშიკაძე ზ., მაჭახლის ხეობის ოსმალთა მიერ დაპყრობის თარიღისათვის, სამეცნიერო-პოპულარული და საზოგადოებრივი ჟურნალი „მაჭახელი“, N1.
- 118.შაშიკაძე, მახარაძე, 2011: - შაშიკაძე ზ, მახარაძე მ., აჭარის ლივის ვრცელი და მოკლე დავთრები, ოსმალური ტექსტი, თარგმანი, გამოკვლევა და კომენტარები გამოსაცემად მოამზადეს ზაზა შაშიკაძემ და მირიან მახარაძემ, თბილისი.
- 119.შედევები, 2019: - მაჭახლის ხეობის ფერადი მეტალურგიის უძველესი კერების საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიების უმთავრესი შედეგები.
- 120.„ჩვენი სკოლა“, I, 2010: - „ჩვენი სკოლა“, წიგნი მეორე (აჭარა), ნაწილი I, თბილისი 2010 წელი.
- 121.ჩიტაძე, 1974: ზურაბ ჩიტაძე, „დამპყრობთა წინააღმდეგ აჭარის მოსახლეობის ბრძოლის ისტორიიდან“, გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი 1974 წელი.

122. ჩიქოვანი, №13, 1985: – გიორგი ჩიქოვანი, გაზ. „კომუნისტი“, №13.
123. ჩიქოვანი, №37, 1985: – გიორგი ჩიქოვანი, გაზ. „კომუნისტი“, №37.
124. ჩიქოვანი, №34, 1985: – გიორგი ჩიქოვანი, გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, №34.
125. წერეთელი, 1878: - წერეთელი დ., მაჭახელა (ერთი თვალის გადავლებით), გაზეთი „ივერია“ N47.
126. წერეთელი, 1878: - წერეთელი დ., მაჭახელა, გაზეთი „დროება“, N237.
127. წერეთელი, 1879: - წერეთელი დ., მაჭახელა, გაზეთი „დროება“, N2.
128. წულაძე, 1916: - წულაძე აპ., აჭარაში მოგზაურთა საყურადღებოდ, გაზეთი „საქართველო“, N109.
129. წულაძე, 1991: - წულაძე აპ., „ძმური სიტყვა“, ბათუმი.
130. წულაძე, 2017: - წულაძე აპ., წერილები აჭარიდან (მაჭახლის ხეობა), სამეცნიერო-პოპულარული და საზოგადოებრივი ჟურნალი „მაჭახელი“ N8.
131. ჭიჭინაძე, 1893: - ჭიჭინაძე ზ., წერილი მაჭახლიდან, გაზეთი „ივერია“ N158.
132. ჭიჭინაძე, 1893: - ჭიჭინაძე ზ., წერილი მაჭახლიდან, გაზეთი „ივერია“ N160.
133. ჭიჭინაძე, 1913: - ჭიჭინაძე ზ., მუსლიმან ქართველობა და მათი სოფლები, ტფილისი.
134. ხელნაწერი, 1-21. - აჭარისადმართის რვაწლიანი სკოლის მატთანე, ხელნაწერი, გვ. 1-21.
135. ხელნაწერი, 1-8. - ზედა ჩხუტუნეთის რვაწლიანი სკოლის ისტორია, ხელნაწერი, გვ. 1-8.
136. ჯაველიძე, 1990: - ჯაველიძე ნ., ცნობა XVI საუკუნის საქართველოს შესახებ, „მაცნე“, ისტორიის სერია N2, თბილისი.
137. ჯანაშვილი, 1902: - ჯანაშვილი მ., ეფრატი, გაზეთი „ივერია“ N140.
138. ჯაფარიძე, 1989: – გოჩა ჯაფარიძე „ქველმოქმედი“ აღმანახი „მწიგნობარი“ თბილისი.

139. „Кавказский календар“, 1884: - Главное управление главноначальствующего гражданскою частью на Кавказе, Кавказский статистический комитет, Тифлиς.
140. Лисовский, 1887: - Лисовский В.Я., Чорохский край, Тифлиς.
141. Пипиа, 1978: - Пипиа Г.В., Германский империализм в Закавказье 1910-1918 гг., Москва.
142. Френкель, 1879: - френкель А., Чурук-су и Батуми, Тифлиς.
143. GENN, - რესურსების ინტეგრირებული მართვა, 2008წ.

